

552

Баҳодир Қобул

ЭНА ШАМОЛ

УМИДБАХШ ИЖОД

Адабиётимизга иқтидорли ёш қаламкашларнинг кириб келаётгани гоят қувонарли ҳолдир. Албатта, ижод машаққатларига уларнинг ҳар бири фидойи бўлиб чидаш бера оладиларми, йўқми — бу ҳам катта масала. Муҳими, юрагида чақнаган иштиёқнинг сўнмаслигида. Муҳими, асарларининг нечоғли халқона бўлиб, китобхон қалбига кира билишида.

Ҳар бир эл ўз орасидан қобил фарзандлар етишиб чиқишини орзу қилади. Бундай истеъдод қаерда ва қачон пайдо бўлишини эса ҳеч ким билмайди. Аслида ҳақиқий талант табиатнинг тухфасидир.

Самарқанд ва Жиззах оралиғида улкан тоғлар, Ойқор ва Шунқор чўққилари қад кўтариб турибди. Унинг этакларидаги бахмал қиру адирларда қадимий элимиз макон топган. У жойларда барча қавмлар азалдан яшаб келадилар. Бу жойлардан қанчадан-қанча полвонлар, бахшилар, олимлар, санъаткорлар етишиб чиққанлар.

Ҳақиқатан ҳам парвардигор бераман деса берар экан-да. Олтин саройларда туғилган болакайни қанча авайлаб тарбия қилма, у сенинг мўлжалингдаги нишонни ололмаслиги мумкин. Балки, у бутунлай бошқа соҳага қизиқар. Хуллас, "вайронаю ободни бирдай ёритган" қуёшимиз тафтида кутилмаган гўшалардан кутилмаган истеъдодлар бўй кўрсатиши табиий, деб ўйлайман.

Гап адиб укам Баҳодир Қобул ҳақида кетаётир. У ҳозиргина биз таърифлаб ўтган ўша қорли тоғлар, ўша қир-адирлар, сойлар бағрида, кўҳнагўй боболар, дуоғўй момолар қучоғида туғилиб вояга етган.

Мен аини чоғда Баҳодир Қобул ёзганларини ба-
тафсил таҳлил қилиб ўтирмайман. Зеро, бу асарлар
билан сиз яқиндан танишиш имкониятига эга бўлиб
турибсиз.

Ёш адиб дўстимнинг асарларидан илк таассуротим
шундан иборатки, бу ижодда тоза ва беғубор ҳаво бор.
Эрка ва дилбар туйғулар мавжуд. Буларнинг барчаси-
ни холис ва олижаноб ният бирлаштириб туради. Шах-
сан мен ўзим таржимага ўхшаган асарларни ўқийве-
риб, халқимизнинг жайдари, жонли табиий тилини
жуда соғинган эканман. Баҳодирнинг тизмаларида ана
ўшаларни учратиб, худди яқин қариндошимни кўрган-
дек қувониб кетдим.

Ёзувчимиз қадим ва муштипар, танги ва ҳалол эли-
мизга меҳру садоқатини асло яшириб ўтирмайди. Бе-
такрор табиатимизни эса ажиб бир мусаввир янглиф
чизишга ҳаракат қилади.

Баҳодир Қобулнинг қишлоқларимиз ҳаётини, та-
биатини ниҳоятда синчковлик билан кузатишидан мам-
нун бўлдим. Айниқса, йироқ-йироқларда умргузарон-
лик қилаётган юртдошларимиз тили, ибораларини ажиб
бир самимият, жозиб бир соддалик билан асарга олиб
кириш ҳар қандай ижодкорга ҳам насиб қилавермай-
ди. Ёзувчи Баҳодир ижоди асардан асарга юксалиб,
ҳақиқий баҳодир адиб бўлишини тилайман.

Оққан дарё оқмай қолмаганидек, неча-неча истеъ-
додларни етиштириб берган жонажон адабиётимиз во-
дийсида яна бир тоза ва покиза, умидбахш ижод чаш-
маси кўз очиб турибдики, илоё, унинг йўллари донғил
бўлғай, унинг мавжларидан дилларимиз ҳамшиша баҳра
олсин.

*Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири.
2011 йил 9 февраль.*

Қиссалар

ЭНА ШАМОЛ

ИҚРОР

Ўзи уч мартагина ўғрилиқ қилганман. Бир марта ёлгон гапирганман...

Опани — ая, опачани — опа, юнгни — жун, қарони — қора, қасраткини — буқаламун, кўнани — кўҳна деб ёзолмайман. Хат-саводим яхши. Гандумтош қишлоғилиқ Исроиқ муаллим ўргатган. Китобдағига ўхшатиб ёзаман, десам, бориям эсимдан чиқиб, чалкашиб кетади. Кўкайда бўлақ, ёзиғда бўлақ бўлаяпти. Кейин китоб тилида ёзсам, қишлоқ одамлари ўқиса ҳаллозилик қилибди, ичидан тўқибди, ёлгон ёзибди, деб кулишади.

Онасини уйда, аслида опа дейди-ю, ёзганда "ая" деб ёзибди, ваҳ-ҳа-ҳа, деб биринчи бўлиб жон жўрам Нафас кулади. Кулмасаям, бекор қилибсан жўра, тўғри ёзмабсан-да, демасаям, шу гапни айтгандай қилиб қарашин тайин. Ёлгон гапиргандан ёлгон ёзган ёмои. Гапиинки тўғриласа бўлар-у, ёзиғ билан куйган терини текислаб бўлмасмиш. Чўғалчилик қилмай, хушу хурсанд, яйраб яшаганга нима етсин. Бу Энамининг гапи.

Ёлгон гапирган билан ўғрилиқ қилганни отам ҳам кечирмайди...

Жони бор элнинг жонли тилида ёзаман. Буни ўзим ўйлаб топганман.

ОТАЛАР МАКОНИ

Эрта кўклам тўлдан кейин уйда иш сал камайган кунларнинг бирида отам орқаларидан юришимга имладилар. Опам билишлари шарт эмас иш эканлигини,

менга катта одамдек муомала қилаётганларидан довдираган бўлсам-да, билдирмасдан эргашдим. Бир ёни Оймакон, бир ёни Ойқортоғнинг белидаги супагача олдинма-кейин индамай бордик. Бу жойларни Сўқоқ дейишади. Сайхоннинг ўртасидаги супага етиб чор атрофга диққат билан бир қур қараб чиқдилар. Кейин супрадек катта япалоқ тошнинг четига ўнг оёқларини тўшаб, устига ўтирдилар. Билдирмай тошни силаган бўлдилар, худди одам яхши кўрган нарчасини силагандек. Айтайлик, пишакчасини.

Бир майдон ўтиб бу жойлар оталаримизнинг жойи эканини айтдилар. Анави майдонга ёзда қора уй тикиларди. Мана бу жойда ўчоқбоши бўларди. Бу тошнинг устида мен ўйнаб катта бўлганман. Қирни ўйиб омборхона қилинганлиги шундоқ билиниб турган тўртта ёрдай-ёрдай ертўла орзини кўрсатиб: бу ерларда ризкимиз сақланарди, дедилар жуда паст овозда.

— Бу ерларни ёзлоқ дердик. Кўклам оёқлаганда молқўйларни яйловга ҳайдардик. Қишлоқнинг катта-кичиги, эчки-улоғи ҳаммаси шу ерга чиқарди. Кеч турамогача яшардик. Ҳамманинг ош-қатиғи бирга эди. Ойқор янги қорга етиши билан қишлоққа қайтардик, дейиш баробарида ҳар бир жойни, ҳар бир қадам ерни изма-из босиб кўрсатардилар. Қизиқиш билан эшитанганимдан янаям қувонардилар.

— Қишлоқ дегани қишда яшайдиган жой деганими?

Бош ирғаган бўладилар.

— Сўқоқ-чи... ?

— Кийик дегани.

— Бу ерларда кийик бўлганми?

— Сановиға етолмасдик.

Қишлоқда эшитганим: Каттатокқа чиқсанг, Самарқанд кўринади, деган гапнинг рост-ёлгонлигини, бу сеҳрли шаҳарнинг қайси томонда эканлигини эртароқ билишга уринаман.

— Ота, Самарқанд қайси томонда?

Кун ботишни кўрсатадилар.

ЭНА ШАМОЛ

ИҚРОР

Ўзи уч мартагина ўғрилик қилганман. Бир марта ёлгон гапирганман...

Опани — ая, опачани — опа, юнгни — жун, қарони — қора, касраткини — буқаламун, кўнани — кўҳна деб ёзолмайман. Хат-саводим яхши. Гандумтош қишлоғилик Исроил муаллим ўргатган. Китобдагига ўхшатиб ёзаман, десам, бориям эсимдан чиқиб, чалкашиб кетади. Кўкайда бўлак, ёзиғда бўлак бўлаяпти. Кейин китоб тилида ёзсам, қишлоқ одамлари ўқиса ҳаллозилик қилибди, ичидан тўқибди, ёлгон ёзибди, деб кулишади.

Онасини уйда, аслида опа дейди-ю, ёзганда "ая" деб ёзибди, ваҳ-ҳа-ҳа, деб биринчи бўлиб жон жўрам Нафас кулади. Кулмасаям, бекор қилибсан жўра, тўғри ёзмабсан-да, демасаям, шу гапни айтгандай қилиб қарашини тайин. Ёлгон гапиргандан ёлгон ёзган ёмон. Гапники тўғриласа бўлар-у, ёзиғ билан куйган терини текислаб бўлмасмиш. Чўғалчилик қилмай, хушу хурсанд, яйраб яшаганга нима етсин. Бу Энамнинг гапи.

Ёлгон гапирган билан ўғрилик қилганни отам ҳам кечирмайди...

Жони бор элнинг жонли тилида ёзаман. Буни ўзим ўйлаб топганман.

ОТАЛАР МАКОНИ

Эрта кўклам тўлдан кейин уйда иш сал камайган кунларнинг бирида отам орқаларидан юришимга имладилар. Опам билишлари шарт эмас иш эканлигини,

менга катта одамдек муомала қилаётганларидан довдираган бўлсам-да, билдирмасдан эргашдим. Бир ёни Оймакон, бир ёни Ойқортоғнинг белидаги супагача олдинма-кейин индамай бордик. Бу жойларни Сўқоқ дейишади. Сайхоннинг ўртасидаги супага етиб чор атрофга диққат билан бир қур қараб чиқдилар. Кейин супрадек катта япалоқ тошнинг четига ўнг оёқларини тўшаб, устига ўтирдилар. Билдирмай тошни силаган бўлдилар, худди одам яхши кўрган нарсасини силагандек. Айтайлик, пишакчасини.

Бир майдон ўтиб бу жойлар оталаримизнинг жойи эканини айтдилар. Анави майдонга ёзда қора уй тикиларди. Мана бу жойда ўчоқбоши бўларди. Бу тошнинг устида мен ўйнаб катта бўлганман. Қирни ўйиб омборхона қилинганлиги шундоқ билиниб турган тўртта бордай-бордай ертўла оғзини кўрсатиб: бу ерларда ризкимиз сақланарди, дедилар жуда паст овозда.

— Бу ерларни ёзлоқ дердик. Кўклам оёқлаганда молқўйларни яйловга ҳайдардик. Қишлоқнинг катта-кичиги, эчки-улоғи ҳаммаси шу ерга чиқарди. Кеч турамогача яшардик. Ҳамманинг ош-қатиғи бирга эди. Ойқор янги қорга етиши билан қишлоққа қайтардик, дейиш баробарида ҳар бир жойни, ҳар бир қадам ерни изма-из босиб кўрсатардилар. Қизиқиш билан эшитатганимдан янаям қувонардилар.

— Қишлоқ дегани қишда яшайдиган жой деганими?

Бош ирғаган бўладилар.

— Сўқоқ-чи... ?

— Кийик дегани.

— Бу ерларда кийик бўлганми?

— Саноғига етолмасдик.

Қишлоқда эшитганим: Каттатокқа чиқсанг, Самарқанд кўринади, деган гапнинг рост-ёлгонлигини, бу сеҳрли шаҳарнинг қайси томонда эканлигини эртароқ билишга уринаман.

— Ота, Самарқанд қайси томонда?

Кун ботишни кўрсатадилар.

— Бу ёқда қибламизку, дейман.

Отамнинг кўзлари кулиб, бир майдон гапирмай, ўзига яқин келишимни имо қиладилар. Қўллари билан икки чеккамни силаб, қучоқларига оладилар. Нафас олганларини эшитаман. Бир тутам ҳавони бўлишамиз. Биров эшитмасин, — дегандек, қулоғимга секин: қибламиз Самарқандда, дейдилар. Сап-сарик ва жингалак бўлиб ўсиб кетган сочимни қулоқларимдан ошириб қўядилар. Ўнг қўллари бўйнимда, чап қўллари ўнг елкамда бўлади. Бетларини бетимга қўйиб ҳидлаганларини ўзларича билдирмайдилар. Кейин кўзимни юмиб, оғзимни очаман. Биламан туфлаб қўядилар.

Опам отанг кулиб қараса оғзингга туфлат, деганлар. Бўлмаса отиб қўярканлар.

Кун ботишга қарайман. Узоқ-узоқларда қуёшдан бўлак зор кўринмайди. Қуёш Самарқандга қўшилиб кетган кўринади.

— Кўз билан кўринмайдими?

— Кўринади. Ҳаво тоза бўлса, саҳарда кўринади.

— Юқорироққа чиқса кўринадими?

— Самарқандни кўриш учун тоққа чиқиш шарт эмас...

ТАННОЗ ЛЎЛИ

Жаркўча ёқалаб ўсган сон-саноксиз наъматакларни биров буташга, шохини синдиришга кўрқади. Уларнинг остида шайит-шаҳид бўлганлар ётибди, деган гапга ҳамма ишонади.

— Бир кўчада шунча шайит бўлса, бу кўча эмас, жаннат экан-да, дейди қилар ишини биров нотўғри қилибсан демаган, гапига биров пач уролмайдиган, бироқ қишлоқнинг тентаги деб ном олган Мардон орқаси кўзиб, кўзига энди одамлар эмас, итбурун гули ёмон кўриниб қолган вақтларда. Мардон ўзи шунақа: бир кун ёмон яхши кўрган нарсасини эртасига ўлгудай ёмон кўриб қолиши мумкин.

– Бизам бир шу кўчада бировни шайит бўлиб, устидан путта ўсиб чиққанини кўрмадик-да, дейди, эшаги рўпарадан келган мошинадан қочиб, итбурунларга яқин бориб, чопонини тикон илиб, эгардан ноилож тушиб, нухтани калта ушлаб, эшагини кетига бир тегиб қайта минишидан олдин.

Қишлоқ аҳли наъматак гуллаши билан ўтганлар шод бўлиши ҳақидаги гапни кўп эшитишган. Кўчага наъматак гули эга чиққанда лўлилар келиш мавсуми бошлади. Улар наъматакни "хулул" дейишади. Гулларини териб чаккаларига қадаб ҳам олишади. Биров бир нарса демайди. Топган яримта нон беради, бермагани ёқасидан олишмаган.

Кўчани тўлдириб ўтаётган лўлилар галаси билан тенгма-тенг жарни икки лабида ўспирилар бурни оққан укаларини етаклаганча уларни изма-из таъқиб-томоша қилиб боришади. Кўринишидан лўлиларнинг каттаси – семиз ва қора хотин қўлидаги йўргакни таннозланиб, кўзи олма-кесак териб келаётган новчароқ қизга берувди, қиз кўтармади. Бир нарса деб гап қайтарди. Қорахотиннинг жаҳли чиқди. Йўргакни боягидан бўйи пастроқ қизга берди. Оёқ остидан ё сел олиб келган, ё бировнинг ўтинидан тушиб қолган кетмон дастадек таёқ қўлига илинди. Икки қўллаб тиззасига урганди, таёқ синмади. Кейин шундайлигича кўтариб таннозга хезланди. Қочмоқчи бўлганди, "мочағар исто" деб бақирди. Қиз тўхтади. Тўхтовсиз ўшқириш остида бир-бир босиб қорахотиннинг олдига келди. Тиз чўқди.

– Ояжон шуд, дигар намэкунам, – деди йиғлагудан бери бўлиб, лекин ёлғондан қилаётгани билиниб турарди.

Хотин таёқ билан илкисдан қизнинг бошига урди. Қиз бошини икки қўллаб чангаллаб қолди. Шунда яна бир таёқ қўллари аралаш тушди. Нимадир қарсиллаб кетди. Яна ва яна. Шунда хотин йўргакни унга беришларини тайинлади. Танноз чақалоқни қўлига олди. Ўрнидан турганди, елкаси аралаш тушган гумбуллаган зарблардан қишлоқнинг итлариям вовуллаб юбориш-

ди. Оғриётган бошини чангаллашни ҳам, зир қақшаётган қўллари сийпалашни ҳам билмай серрайганча жойида қотиб қолди. Танноз юра олмасди. Унинг қалтираётганлигини узоқдан ҳам билса бўларди. Қўллари бандлиги учун оғриқларни иягини осмонга кўтариб, бошини гарданига босмоқчи бўлганда қаншари аралаш тушган таёқдан орқага қалқиб кетди. Нима бўлсаям йўргакни қўлдан чиқармаслик керак. Тушириб юборса бу азоблар тўйга боргулик эканини кўрган...

— Ояжон, жон ояжон, ман мэмурам, жон ояжон, жонам дард кайсас, — деганча, жон-жаҳди билан йўргакни кўксига босади. Йиғлаш баробаридаги ўкириши ёлрондакам эмаслигини том устидаги болакайлар ҳам билди. Боши-кўзи демай тушаётган қора таёқ — қизил таёққа, ундан кейин қолаётган оғриқларга қиз энди парво қилмасди. Парво қилишга, оғриқни сезишга имконият берилмаганди. Имконини топмаса жон ҳам оғримайди...

Қорахотин томоша тугади дегандек, кўйлагининг ёқасини париллатиб йиртиб шартга чап эмчагини чиқарди. Сўлқиллатиб аввал жарнинг кун чиқиш, кейин кун ботиш томонидаги томоша талабларга кўрсатди. Ўспирилар қўрққанларидан кўзларини қўллари билан бекитганча укалариниям ташлаб турра-турра уйларига қочишди.

ЎФРИГИНА БОЛАЛАР

Туркқишлоқ болалари ўфригина бўлади.

Ўфри бўларкан, деб хурсанд ҳам, хафаям бўлманг. Йў-ўқ. Унақа катта ўфри эмас. Эл қатори. Ҳаммага ўхшаган. Энамнинг айтишича, катта, атоқли ўфриларни ўфри деб ҳеч ким олдида ҳам, ортидан ҳам айтолмасмиш. Улар билан ориғиям, семизиям ҳисоблашармиш. Уларгаям заруратда элни иши тушармиш. Уларга қолган кун қурсин экан. Ўфриям бандаси эмиш. Бетиқаро, куниқаролар эмиш.

Туркқишлоқ болалари эса бирда бирор жойда бирор нарса кўзига яхши кўринганидан илиб кетади, хо-

лос. Бирда эгаси қарамаган нарсани олиб қўйишади. Лекин, эгаси билиб қолиб жойига қўй дейишса, олиб чиқиб беришади. Отаси билса, ўша нарсани эгасини олдига бориб оғзига сиққанини бериб, ўғлини ёмонотлиқ қилмайди. Эгасидан бу ҳақда бирор жойда гапирмаслик шартини олади. Эгалар ҳам мард келади. Йўқолган нарсасига тенг ҳақ олади. Ортиғидан ор қилади. Ёш болани кўзига яхши кўринган, ишқи тушган нарсани қайтариб олишни ўзига эп кўрмайди. Гоҳида товон тўлов учун келган отанинг кўнглига қараб: ўзи шу нарсани кимга беришни билмай турувдим, олса-олиб яхши қипти, деб қўяди, ўпкаси тўлиб.

— Бола-да, болага ярашади, буям болаликни бежови, — дейишади бир-бировларининг гапларини маъқуллаган бўлиб. Худди нотоза жойдан келиб, илқисдан тоза жойга оралаб кетиб, ноқулай аҳволга, хижолатга тушган одамлардай.

Боласи ўғрилиқ қилса-ю, ота бўлиб, кўчани ўртасига тушиб, куйиб-пишиб тирноғи ортидан ор талашиш орзусида сояси эгасиз қолаётганлар қанча... бунгаям етган бормиш, етмаган бормиш.

Боя айтганимдек, уч мартагина ўғрилиқ қилганман. Бир марта Самарқандда автобусда. Бир марта қишлоқда қаптар ўғирлашда қатнашганман. Бир марта мактабда.

Мактаб кутубхонасидаги ўғрилигимни ҳеч ким билмаган. Ҳатто ўғрилиқ қилиб қўйганимни ўзим ҳам билмаганман. Билиб қолиб кутубхоначига айтишга уялдим. Тўғриси, китобни қайтариб беришдан қизғондим. Ҳар ҳолда кейинроқ ўйлаб қарасам, буям ўғрилиқка кираркан. Буни сизгаям айтмайман. Қаптар ўғирлаш алоҳида гап.

САМАРҚАНД ШАМОЛИ

Қишнинг куни бир тутам. Қаттиқ келса одам тутул жондор ҳам ташқарига ўрмаламайди. Ин-инига кириб кетади. Одамлар уйда неча жон бўлсаям бир хонага,

ўтирадиган уйга тикилишиб олади. Икки уйни иситиш, печкага ўтин етказиш қийин. Икки печка ёқадиганлар ё бор, ё йўқ. Қишнинг узун оқшомларида уй ичида пахта чувиш расм бўлади. Қўлда чивилган пахтани гул пахта, магазинникини той пахта дейишади. Одатда, гул пахта юмшоқлиги учун бўлса керак, фақат бошга — ёстиқларгагина солинади.

Кечки овқатдан кейин опам чувиш учун опачаларимга икки, укам ва синглимга бир чангалдан пахта беради. Мени тегишимни Энам белгилайди. Ўша оқшом тегишимни тезда чивиб, аслида пахтани шундайча Энамга топшириб, ўрнимга кириб ётиб олгандим. Энам ҳеч нима бўлмагандек, хелвагай енгларига бекитдилар. Одатда, бу ерда чувилган пахта бўлади. Ухлаб қолган деб ўйлашди шекилли, сўнгги вақтларда Самарқанд ҳақида Энамдан ҳам, отамдан ҳам сўрайверганим, ким энди Самарқандга борса мениям олиб боришларини, ўзим йиққан пулим борлигини айтаверганимни шу кеч отамга айтди.

— Баламни Самарқандга бировга қўшиб бўлсаям юборинг. Бир кўриб келсин. Катта Отасининг арвоқи шод бўлади. Ичкиб қолмасин. Кун исиши билан юборинг.

— Хўп, Эна.

Кўрпани остида гапларини эшитиб ётаман. Энамнинг балам дегани, бу мен. Бошқаларни отини қўшиб чақиради. Мен Катта Энамнинг боласи. Отам шундай деганлар. Мени қиладиган ишим битта. Энамга қараш. Кўз-қулоқ бўлиш. Бошқа одамнинг менга иш буюришга, бу ёққа ўтир ёки тур, дейишга ҳаққи йўқ. Кўнглимга ёқса қиламан. Бўлмаса йўқ. Менга биров сал балам гапирса, Энам томоқ қириб қўядилар. Бақирганнинг овози томоғида қолади. Ҳатто ўзидан-ўзи жанжал чиқарадиган, ширинчойни дастурхонга тўкиб қўйсанг ҳам қишлоққа жар солиб бақираверади, қўшнимиз Тошбийи аммани: "Ўчоғ бошингни тоза тутсанг ўласанми", деганча хўжайинчилик қиладиган опамни ҳам.

Росаям хафа қилишса, уззукун елкасига отамнинг эски чопонини ташлаб, бўри ўтириш қилиб ўтирадиган Энамни орқа қилиб, чопоннинг ичига кириб кетаман. Энамни белларидан қучоқлаб оламан. Кулалари устидан тушиб келган сочпопукларига осилган калиту жангул-жунгул ғубачаларни қайта-қайта санайман. Энам берган иккита қуёнча билан ўйнайман. Улар Энамнинг атрофида юришади. Айтишларича, қуёнчалар бошқаларга кўринмайди. Шунинг учун бемалол ўйнашим мумкин.

Энди биров мени бу ердан чиқариб бўлпти. Овқат вақти бўлсаям чиқмайман. Сув ҳам ичмайман. Чопон остида ухлаб қоламан. Уйғонганимдан кейин хафа қилишганлари эсимдан кўтарилиб, чопон остидан чиқиб кетсам-да, хафа қилганлари эсимга тушса, дарров яна чопон остига кириб кетаман. Шунда Энам, уйда ҳеч ким йўқлигини, энди бўлганлигини, ҳали кўп китоблар ўқишим учун овқат ейишим кераклигини, овқат емасам катта бола бўлмаслигимни, ёзда супа устида мусичалар билан гаплашгандек секин ва дона-дона қилиб айтадилар.

— Ўзим кўтарганман-да. Тўққиз ой кўтарганга эмас, ердан кўтарганга ўхшайман, дегани шу-да, — дейдилар дил-дилдан қувониб.

— Ўзимга ўхшаган-да... йигит одам овқат емаса душманларини димоғи чоғ бўлади, туринг энди, ўсириги дори болам. Кеч бўлди, ҳализамон меҳмон келиб қолади. Бундай қилаверсангиз, урчуқ йигира олмайман. Мисқолнинг сигири туғибди. Келагайи яхши экан. Палласидан олиб қўйдим. Туринг...

Энамнинг айтишларича, урчуқ йигириб, нонларини ҳалоллаб еяётган эмишлар. Қўлидан иш келадиган одамнинг қўли ишда бўлиши керакмиш. Отам топиб келадиган нонни ҳам меҳнат қилиб ейилмаса, сўроғи қаттиқ бўлармиш. Энам хафа бўлмасликлари учун айтганларини қиламан. Чопон остидан чиқиб, токчада турган урчуқ ва ханжалани олиб келиб бераман. Ханжала — йигиришга тайёрланган, унгача қайта-қайта юви-

либ, титилган ва бир-бирига уланиб, узун арқон ҳолатга келгандан кейин, очилган катта атиргулдек чиройли қилиб, йўқ, магазинни кулчаси — буличкага ўхшатиб билакка мослаб ўралган, ўртаси билагузукдек тешик тахланган юнг бўлаги. Ханжала йигирилса ип бўлади, ип йиғилса — калава.

Самарқандни кўрмаганман. Уни қандайлигини аслида Энамдан эшитиб, китоблардан кўриб, ўзимдан кўшиб, камига ҳар замонда ўзидан олдин сумкасининг сассиғи қишлоқ оралайдиган жуҳуд расмчининг расмларига қараб Катта Энамга айтиб бергандим, ҳа, дуруст, дедилар.

— Бунни бари энақорин эс эниш, — дедилар ўзларига ўзлари, урчуқларини пириллатиб.

Самарқанд Катта Энамга ўхшаса керак...

Бунга Энамнинг Самарқандни кўрмаган бўлсалар ҳам, Катта Отамнинг бу шаҳарда ўқиганлари, унинг ҳар бир ғоридан тортиб булоқларигача, ҳар бир қирйдан сойигача, мачиту мадрасаси, авлиёларга лиқ тўла қабристонлари, қаландархоналари, карвонсаройлари, мусофирхоналари, икки арава сифмайдиган тору танг кўчаси-ю, буримигача эринмай айтиб берганларидан бўлса керак, Самарқанд дейилса, сергак тортадилар. Шаҳар дейилганда, фақат уни тан оладилар. Кўрмаган бўлсам-да кўргандайман, дердилар гап орасида гап келганда. Хут кириши билан қишлоқни бир зум остинустун қилиб, кейин икки-уч кунлаб ҳуриллаб турадиган ёқимли шамолни эса "Самарқанд шамоли", деб атайдилар. Шамол тингунча Энамнинг ғайрати, шиддати ичига сифмайди.

Хут кирди, жони борга қурт кирди, дейдилар. Ўзлари уйдан чиқолмасалар ҳам қимирлаган одамни ишга ҳайдаб: "Ерни мустар қилманглар. Ҳеч бўлмаса кетман уриб кўйинглар, савоб бўлади, савоби катта", — дерди.

Шамол қанча чўзилса, деҳқончилик шунча яхши бўлармиш. Тоғда ўт-ўлан, сойда сув сероб бўлармиш. Тўкинчилик бўлармиш. Қаҳатчилик бўлмасмиш. Ойқорнинг қорларини бу йилдан у йилга етадиган қилиб

тахлаб чиқармиш, Самарқанд хайри барака шаҳри эмиш. Унинг шамолидаям қут бўлармиш.

САМАРҚАНДНИ КЎРИШ ОРЗУСИ

– Мана Сарикбола, сизга, – дедилар отам галифе шимларининг ўнг чўнтагидан иккита йигирма тийинлик оқ танга ва битта яшил уч сўмлик ва иккита сарик бир сўмликларни олиб.

– Бу ўзингизга. Расм қалам ва дафтарларни пули опачангизда. Келишган нарсаларимизни олиб беради.

– Эҳтиёт бўл, болам, – дедилар опамнинг бўйинсалари Тошбийи амма.

– Жухудлардан эҳтиёт бўл. Ўзи қора, кўзи катта бўлса жухуд бўлади. Жонузоқни ўшалар олиб кетган. Зўрға топганмиз, – дейдилар жиддий гапни қаттиқ тайинлаган киши бўлиб.

– Апангни кўлини қўйворма.

Бу гапларни айтишларига сабаб, ўфиллари Самарқандга борганда адашиб йўқолиб қолган, кейин бир жухуд топиб олиб келиб берганини одамлар унутиб, кимдир нимагадир жухудлар ёш болаларни олиб кетиб, бигиз тиқиб ейди, деган миш-миш тарқатганидан бўлса керак. Мен шу гапни отамдан сўрагандим, ким айтса номаъқулни нонини ебди, шўрликлар ўзи зўрға юришибди-ку, дедилар. Шу-шу бу гапга ишонмайман.

Яхши ўқиганим учун синфда биринчи бўлиб пионерга ўтганман. Буни одамларга билдириш учун галстугимни таққандим, опачам бўйнимдан юлиб кўлимга бердилар.

– Бугунча энди мударрислик қилмай туринг, Мирзой, – деб кенадилар.

Индамай турганимдан жаҳли чиқиб, бақириб кетди.

– Жойига қўй деяпман, Сарик ошкади. Энди бир ками бозор куниям галстук тақишинг қолувди. Юрарканман-да энди сан билан бўйинда бўйинбоғ, кетда шолвор билан Самарқандда қўл ушлашиб.

Шу гаплар билан Хўжатўндан чиқиб, Жаркўча ора-
лаб Каттасой ёқасига, Тошйўлга тушдик. Икки ёқаси
жийдага тўлиб-тошган сойнинг кун чиқарини Катта-
тоғнинг сояси қоплаган. Ҳали тун шарпаси кетмаган.
Соя тугайдиган Ўқотар майдонидан этакни саҳар
қуёшининг осмонга уриб қайтган шуъласи элас-элас
ёритади. Шариллаган сув қишлоқ аҳволининг сокин-
лигини таъкидлаб туради. Таниш Ота тегирмонидан
чиққан ва Калта шаррак номини олган шаршара овози
эса узоқ-яқиндаги итларнинг ҳуриши, фингшиб қўйиш-
ларини ҳам ямламай ютиб юборади. Қишлоқ кўчаси-
дан чиқишимиз билан Бозоржойнинг яланг майдони,
майдоннинг бир четида турган иккита автобус қораси,
уларнинг қизил чироқлари кўзга ташланади. Бири кат-
та, бири кичик. Автобус кетиб қолишидан хавотир олиб,
қичаб юрамиз. Автобусларнинг каттароғи Тошкентга
қатнайди.

Ўснат — Самарқанд орасига юрадиган сариқ пазик
қишин-ёзин бир вақтда, эрталаб олтида Бозоржойдан
қўзғалиб, Ўрайдан бошлаб Самарқанд томон энади.
Йўлма-йўл Қўнғирот, Ўрис, Нуғай ёқалаб, кейин Булун-
гурнинг йил ўн икки ой, йигирма тўрт соат бозори тин-
майдиган Оқтепасидан қарзи бордек сўнгги йўловчи олиб,
ичида бош тикарга жой қолмай, нафаси ичига тушганча
бир ёнга ёнбошлаб Самарқанд томон ўрлайди.

Мен Ўснатда автобус ҳали бўшлигида теккан жой —
олдинги эшикнинг шундоқ ўнг қўлидаги бир кишилик
ўринга ўтирганимга минг пушаймон ейман. Ҳайдовчи
ёнидаги хонтахтадек келадиган жой бир неча маротаба
товуқларга, неча бор халта, тўрвага тўлди. Ҳидига ҳай-
довчи ҳам чидай олмай, таранг қилиб одамларни икки
қур ёппасига сўқди. Икки марта ёши катталарга ўрин
бермоқчи бўлганимда устимга ётиб олгандек уч-тўрт
кишининг остидан чиқолмаслигимни, жойимдан тур-
сам оёқ остида қолиб кетишимни, кейинчалик эса, ёши
катталар бу ўринга ўтира олмасликларини билганман.
Қарилар автобусда ёнбош ўтиришса бошлари айланар
экан. Хуллас, Самарқанднинг катта йўлига чиққани-

миздан кейин ҳайдовчи автобусни тўхтатди. Тик турганларни туширди. Автобус ойнасини бекитиб келаётган лаш-лушларни эга-эгасининг қўл-қўлига эринмай ушлатиб, йўл пулини териб яна йўлга тушди. Кўз олдиди энди қоплар ва бўхчалар эмас, катта йўлда кетаётганимиз билинарди. Кўп ўтмай дарёдан ўтдик. Зарафшонлигини йўл четидаги "Р.Зарафшан" деган ёзувдан билдим. Кейин ўзимизнинг Тайпоқсойга ўхшаш қирлар оралаб юрдик. Қир устига чиққанимизда чап томонда пастликда кўк гумбазлар, китобларда кўрганларим бўй бердилар.

— Бу Улуғбекни ҳайкали, — деди опам. Кўришга улгуриб-улгурмай қолдим. Қўлини нягига тираб бир ҳайкал турарди. Англаганим шу бўлди. Кейин, қишлоқ уйларида фарқ қилмайдиган кўчага шўнғий бошладик. Кейинги манзарадан чўчиб кетдим. Автобус катта қўйинди — қабристонни ўртасидан гўристонни иккига бўлиб, худди энди майит олиб келган улкан тобутдек лапанглаб борарди. Нафасим тикилиб қолди. Шу соз бир майдон юрдик. Қўйинди туташи билан, автобус ойнасидан чап томондаги пастликда икки қўлини осмонга чўзганча тўкилиб бораётган қадимий катта иморатнинг қолдиқлари кўзимга ёпишиб қолди.

Мен Самарқандни бундай тасаввур қилмагандим. Кўриш орзуидаги Самарқанд бунақа эмасди.

— Бу Бибиҳоним мачити, — деди башараси фақат пайлардан иборат қоп-қора, бўйи узун, ёқасини яғири чиқиб кетган оқ костюмининг кўкрак чўнтагига битта яшил, битта кўк, битта қора ручкаларни қатор қилиб териб қўйган ва ҳар замонда уларни жойидами, деб йўлма-йўл ушлаб келган одам.

— Яқинда Фрунзе Чўпон Отадан туриб тўпга тутган, — қўшиб қўяди, биров сўрамаса ҳам, худди тўпига ўқ солиб тургандек.

Мен унинг яқинда деганини беш-ўн кун нарида деб ўйлайман ва шундай бинони бутунлигича кўрмай қолганимдан афсусланаман. Фрунзеларни ёмон кўриб қоламан. Чўпон Ота дегани ким, нима, қаерда?

Самарқанд ҳақидаги иккинчи абад ёқимсиз хотира автобуслар тўхтайдиган жой билан тўкилаётган иморатни уловчи узундан-узун, беўхшов темир кўприк эди. Эрталабдан кўприқдан шошилиб ўтаётган одамлар оқими ўша тўкилаётган иморат томон борарди. Сариквой, — автобустга мен шундай ном берганман, — кўприқдан узоқ бўлмаган жойда, ўзига ўхшаган сариквойлар орасидан жой топиб тўхтади. Одамлар ёппасига ўзини эшикка урди. Ўсмаатликларнинг ўринларга ястаниб олгани учун энг охирида тушишдан бошқа чораси йўқ.

ТАНИШУВ

Автобустдан тушдик. Самарқанднинг қишлоғимизникига ўхшаш салқин ҳавоси димоққа урилди. Биз опачамнинг дугонаси, кўшнимизни Самарқандда катта ўқишда ўқийдиган қизи Бийпар опани касалхонада кўришга келгандик.

Опачам қишлоқда тўлдириб беришган сумкани ичидаги нарсаларни қайтадан тартибга келтирди. Ўрик қоқи, сузма қурт, қизил ва кўк олмаларни бир-бирига қўшилиб кетган жойидан олиб, алоҳида-алоҳида газеталарга ўраб, яхшилаб тахлади. Қўни-қўшни берган нарсалар алоҳида катта сумкага аранг сиққан. Йўлга тушдик. Каптар бозорини оралаб, ўша балаң ва беўхшов темир кўприк томон кетдик. Хаёлимда Самарқандга кириш учун албатта шу кўприқдан ўтиш керак, шу кўприқдан яхши ўтган одамни Самарқанд яхши қабул қилади, деган ўй билан қадам қўйдим.

Олдимда ўша қўлларини осмонга чўзган иморат. Совуқда қолиб увушган, кейин қор-ёмғирда қарлиқиб қолган қўлларини бир-бирига ишқалаб иситишни истаётган, бироқ совуқ зўрлик қилиб бунинг уддасидан чиқолмаётгандек турарди.

Ортимда, қирнинг лабига қурилган, бир вақтлар қимматли бўлган ва айнаи вақтда увадаси чиққан эски салласининг печи тушиб кетган, печини кўтариб

қўйишга қуввати етмаётган кекса муллага ўхшаган ай-
вонли уй. Атрофида одам кўринмайди. Кўприкнинг
ярмига етиб борганимизда опачамга юк оғирлик қилди
шекилли, тўхтаб дам олди. Хурсанд бўлиб кетдим. Шун-
да мен атрофга қарашга улгурдим. Йиғламайман десам
ҳам йиғладим. Ичимдан бир нарса эриб кетиб, филт этиб
кўзимга келиб урилди. Ёшим чиқиб кетмасин, десам
ҳам чиқиб кетди. Бетимни келган йўлимизга қаратдим.
Қарасам, ҳақиқатан ҳам мазоротни ўртасидан кириб
келган эканмиз.

Ёшни кўриб, опачам сўроққа тута бошладилар.

— Бир жойинг оғрияптими?

— Йўқ.

— Нега йиғлаяпсан?

— Йиғламасам ҳам йиғлавораяпман.

— Расм чизгинг келаяптими?

— Йўқ.

Кун чиқишда мазоротнинг ўртасидаги қадимий би-
нолар бошларини ярмигача чиқариб бўй бердилар.
Кўприкнинг шаҳарга тушиш тарафида ўпирилиб туш-
ган кўк гумбазлар сабзиси қолмаган кераксиз ўрадай
оғзини очиб турарди. Кўприқдан тўғри ўрага тушила-
ётгандек туюлди. Кўприқдан қўрқанидан йиғлашни
ҳам унутган гўдақдек бўлиб тушдим. Ерда озроқ юр-
гандик, ҳалиги қўллари осмонга осилиб қолган бино-
нинг олдидан чиқдик. Опачамдан бинонинг отини сўра-
дим.

— Мен қаердан биламан, — дедилар жеркиганча, эн-
салари қотиб.

— Ана, деворига бир нарса деб ёзиб қўйибди-ку?

— Кўп савол берма, бўлмаса бошқа олиб келмай-
ман.

— Битта ўқий.

— Боя автобусдаги одам айтди-ку. Борма. Йиқилиб
кетади.

Гапта бекатда уймаланиб юрган, қўлидаги нарса ҳас-
салигиям, узун супургилигиям билинмайдиган кекса чол
кўшилади. Бўйи узун, кийими оппоқ, соқоли ҳам.

– Бу Темур жоме масжиди. Бу эса Бибихоним мақбараси, – дейди йўлнинг нариги тарафида фақат ўпирилиб тушган кўк гумбазнинг учигина кўриниб турган, қолган қисми одамларнинг ҳовлилари ичида қолиб кетган иморатни кўрсатиб.

Қўлим билан жоме масжидини кўрсатиб, сўрайман:

– Буни энди қайта қуриб бўлмайдими?

– Бўлади. Нимага бўлмас экан. Фақат эгаси қилади бу ишни. Буюрилган одам қилади. Шамолнинг ўнг келишига оз қолди.

– Олдига борса йиқилиб кетмайдими?

– У ҳеч қачон йиқилмайди.

Опам қўлимдан силтаб кўп савол бермаслигимни таъкидлаганча, лабини буриб, юзини қишлоқнинг энг хунук кампири Қорамомонинг бетига ўхшатиб, аччиғи, жаҳли чиқаётганлигини билдиради.

Соат энди саккиз бўлганини "Сиябский рынок" деб ёзиб қўйилган катта дарвозанинг ўртасига ўрнатилган соатдан билса бўларди. Шу вақт бозор эшиги олдидаги бекатта бир неча автобус орқама-кетин тўхтади.

Чолдан яна бир нарсани сўрайман, деб қайрилиб қарагандим, тополмадим.

ЎЗИМИЗНИНГ ЖУХУД

Опачам билан Регистонни томоша қилиб, орқа тарафидаги автобуслар калла-поча бўлиб ётадиган томонга ўтдик. Рўпарадаги пешонасига "2500" деб ёзилган магазинга кириб, расм дафтар ва қаламлар олдик. Кейин яна Регистонга қараб юрдик. Шунда опам менга газ сув олиб бермоқчи бўлди. Будка олдига келганимизда худди Катта ҳовузнинг ёқасида савдо қиладиган расмчиникига ўхшаган суратларни кўриб қолдим. Айниқса, Шопнинг расмлари. Фақат бу ердагилари жудаям катта қилиб ишланган. Энди бир стакан газ сув ичиб бўлгандимки, будка орқасидан оғзи кўна калишдай тарвайиб ўзимизнинг жуҳуд кўринди. Аввалига менга бошдан-оёқ қараб турди. Кейин таниб қолди. Сўрашган бўлди.

– Э, э, бачэм, кепсизга. Ўқишга келганму?

Мен, Самарқандда Тошбийи аммамни айтганини қилиб, кўп гапирмаслик учун "ҳа", дегандек бош ирғадим.

Расмчи катта калласини газ будқанинг туйнугидан тиқиб, сотувчига бир нималар деди. Жухудчалади.

Туйнукдан бош кўринди. Кўзлари катта-катта, бети қаро, мўйлови колхозни раисиникига ўхшаган сотувчи қаради. Билдим, буям жухуд.

Менга бош-оёқ қараб, менсимайгина:

– Ҳамин бачамэ, – деди.

Сотувчи стаконни тўлдириб сув берди.

– Пулини олмогон. Двойной. Меники ҳисобдан.

Опачам жухуднинг таниш эканлигини ва меҳмон-навозлик қилаётганини тушунди шекилли, эътироз билдирмади.

Газ сувни ичиб кўргандим, аввалгисидан ўлса ўлиги ортиқ ва ширин экан. Тагида бир томчиём қолдирмай кўтардим. Сотувчи расмчига қараганди, энсаси қотиб, яна бир стакон берди. Буниси бетаъм чиқди. Худди ўзимиз сотиб олгандек. Бир хўплаб туйнук олдига қўйдим. Ўзимизни жухуд сумқадаги дафтар ва қаламларни кўриб, расм солиб беришимни сўради. Расм чизишимни қишлоқда кўп одам сўраган. Лекин, Самарқандда ҳеч ким. Янги расм дафтарлардан бирини очиб, қора қаламда жухуднинг ёлғондан тиржайиб турган суратини чиздим. Биламан, нима учун у мендан сурат сўраяпти. Одатда мен бир расмни чизганимда унга тикка қарасангиз бошқа, ёнбошдан қарасангиз бошқа расм бўлади. Шуни у билади. Каттатор расмимга тикка қарасангиз тор, ёнбош қарасангиз Мулла Оқмирза бобонинг таҳоратдан кейин салласини тузатаётган пайтини кўрасиз.

Рангли қаламлар очилмаганлиги ва вақтимиз йўқлиги учун ўша варақни йиртиб бериб, кўчанинг нариги бетидаги шашликларни тутуни чиқиб ётган, караватлар қўйилган, самоворлар қайнаётган чойхона томон кетдик. Расмчи расмни туйнукдан киритиб, сотувчига бер-

ди. Зум ўтмай ортимиздан чопиб келиб: квартира даркор бошад, маники шу будкадан топасан. Маники ҳамэш шунга, — деди.

Расмчи расмни ёнбош қилиб ҳам кўрган шекилли. Ёнбош кўрганда учта касратки бир-бирига қараб турарди. Иккита каттаси ҳақи кетгандек бўзариб, битта кичкинаси қотирдимми, дегандек, тиржайиб.

Биз опачам билан шашлик емоқчи эдик. Тўрт дона шашлик, нон, чойни қатрондай қаро, кийимлари худди лўлиларни эслатувчи хотин олиб келди. Битта шашликни еб қўйгандим, опачам: — одам барибир шашликка тўймайди, нон қўшиб есанг тўйиш мумкин, дедилар. Кейин нон қўшиб едим. Тўймадим. Қора хотин ҳеч кимдан сўрамай яна тўртта шашликни олдимизга қўйди. Опачам шашлик буюрмаганини билдирмоқчи бўлганди, шартта биттасини олиб еб қўйдим. Бир сўмлик сариқ пулни хонтахтага ташладим.

САМАРҚАНДАГИ ЎҒРИЛИК

Орадан анча йиллар ўтиб билганим ва ҳали кўприк устида печи тушиб кетган кекса мулладек кўринган, қирнинг лабига илиниб турган иморат Самарқанда қурилган биринчи мачит — Хўжаи Хизр эди. Биринчи ўғрилиқни шу мачит остонасида қилганман. Опачам билан Энам тайинлаган, Регистонни рўпарасида отажамимиз қурдирган мачитни ўз кўзим билан кўрганимиз, Регистонда бўлганимиз, Темур Бобони зиёрат қилганимиз, магазинларни айланганимиздан кейин тиқилинч бир автобус шаҳар ичидан бизни яна ўша кўприкка уланиб кетган катта майдонга олиб келиб туширди. Энди фақат йўлнинг бу бетига. Қир лабига илинган иморатнинг остига.

Бу автобус қишлоқ автобусидан каттароқ ва ҳайдовчи ёнида хонтахта эмас, узун оқ труба тортилган эди. Мен шу трубани маҳкам ушлаганча келардим. Эшик очилиши билан ёнимда турган икки киши қўлимга беш тийинлик тангаларни бериб тапир-тупур тушиб кетиш-

ди. Мен шошиб қолдим. Опачам ўрнидан туриб келгунча ва биз бирга тушгунимизча яна беш-олти одам устимдан ошириб ҳайдовчининг олдига қўйилган катта резинка тавоққа танга ташлаб тушиб кетишди. Мен тангаларни ҳайдовчига беришим кераклигини билардим. Лекин, қўлимдаги тангалар ичида ўзимнинг иккита йигирма тийинлик тангаларим ҳам бор эди. Тангаларни бераётганимда уларниям бер деса, нима дейман? Нима қилишимни билмай қолдим. Опамга айтаман дегунимча, у қўлимдан ушлаб пастга судради. Шунда қорадан-қора бетини тириштириб, оғзи тўла тилла тишини кўрсатганча ҳайдовчи опачамга имо қилиб, менда йўл ҳақлари борлигини билдирди. Очаман десам, қўлим очилмайди. Опачам қўлимни икки қўллаб очди. Иккита сариқ беш тийинлик ва иккита йигирма тийинлик турарди. Илкисдан бетимга тарс этиб шапалоқ тушди. Тангалар сочилиб кетди. Кейин териб ҳайдовчига узатди. Мен бир муддат карахт бўлиб қолдим. Танноз лўлининг ҳолати кўзим ўнгида лип этиб кўринди. Оёғимнинг учидан вижилаб келган бир нарса оғзимдан бақирлиқ бўлиб чиқди. Тўғри, аввалига товушим чиқмади. Чиқмаётганлигини билиб янаям баян баланд бақирувдим, чиқди.

Жонҳолатда: иккита йигирма тийин ўзимники, деганча бақирдим.

Ҳайдовчи тўғри дегандек, тангаларимни қайтариб берди. Энам чийбахмалдан тикиб берган шолворимни чўнтаги йўқ. Тангаларни энди ўнг қўлимда маҳкам сиқимладим. Йиғламайман десам ҳам йиғлайвердим. Одамлар, Самарқанд мени ўғри бола экан, деб ўйла-масликлари учун овозимни борича йиғлаб бақирардим.

– Мен ўғрилик қилганим йўқ. Одамларни ўзи берди. Энди бераман деб тургандим.

Шунда бир кампир автобусдан мен тенги (невараси бўлса керак) қизча ҳимосида тушди. Кўз ёшларим орасидан кампирнинг Энамникига ўхшаган оқ қарси ва ундаги катта-катта қизғиш гуллари кўзимга чўғдек кўри-ниб кетди. Энамни кўргандек бўлдим. Қизча ҳам пастга

тушгач, қулидаги тугун ва ҳассасини оерганди, олмади. Кампир опачамни олдига келди. Келганини ковушидан билдим. Мен юзимни кўтара олмасдим. Ерга қараб турардим. Назаримда ҳамма менга тикилган, ўғри болани қаранглар, деяётгандек эди. Келиб дашном берди.

— Эр балани бунақа қилмайдилар. Садқайи апа кет. Йигитни бетига уриб имонингни куйдирдинг-ку. Баланиям бетига урадимми?

Кейин гулли камзулини тугмасини ечиб, нимчаси — калтачасининг чўнтагидан бир сиқим тангани олди-да, ҳайдовчининг бетига отиб юборди. Тушиб кетган қарсини учини елкаси оша силтаб ташлади. Ҳассасини кўлига олди.

— Ма, ол. Санга садақа. Ман ўлмай тураман. Эшакдай бўлиб қилган ишингни қара. Уйингда хотинга гапинг ўтмайди-ю, кариллашингни қара. Бегуноҳ балани кўнглини оғритгунча аёлларни халтасига ўғрилиқ қилганинг авли эди. Ўғри бунақа йиғламайди. Балани қақшатдинг, қақшамай қолмайсан. Бетингни мурдашуй ювсин.

— Э,э нима қилопсиз, момо. Маники давлатга пул топшириш керак.

— Момо дема-э, имонсиз. Давлатинггаям ўт тушсин куни сандайларга қолган бўлса. Баланиям шаштини қайтарасанми. Олган бўлса нима қипти? Баланинг ўғриси бўлмайди... гойда шундай-шундай бўлади. Зўр бўлса каттангга сал кам берасан. Тур нари, бор. Баланиям кўрқитиб юбординг. Энанг баламласин, сани.

Ҳайдовчи пуссайиб қолди. Мени ёш бола билиб танга бериб юпатмоқчи бўлди. Олмадим. Бақирмаслигимни, йиғламаслигимни сўради.

— Мана, ўзимни пулим бор. Отам берган. Расм қалам оласан, деганлар. Давлатни пулини нима қиламан, дедим овозим қалтираб, оёғим қийшайиб кетаётганидан зўрға ўзимни тутиб. Ҳайдовчи нима қиларини билмасди. Биров сўрамаган бўлса-да, кампир турган томонга қараб: маники унақачангги хотунга жавобини бийгон, деганча тайсаллаб қолди.

Кейин нотаниш бир одам олдимга келди-ю, гап то-полмади шекилли, орқасига қайтди. Ер билан битта бўлиб оқ тангалар сочилиб ётарди. Бари ўн тийинлик. Худди энам йиғадиган тангалардек. Энам бу тангаларни тўйга йиғаяпман, дейдилар. Кимни тўйига десам, кейин айтаман, деганлар.

Мен ҳамон ерга қараганча дағ-дағ титраб, ич-ичимдан йиғлардим. Автобусдан тушган одамларнинг оёқ кийимлари атрофимни ўраб олганди. Уларнинг бетига қарашга уялардим. Хаёлимда ҳамма мени — ўғри болани юпатмоқчи, овутмоқчи бўлишарди. Раҳми келарди. Мени ёш бола ҳисоблашарди. Бири елкамга қўлини қўяр, бири бошимни силарди. Шунда мен Самарқанд одамлари яхши одамлар эканлигини билдим.

Орадан анча йиллар ўтиб унга оёғи теккан, сувини ичган одам ҳам Самарқанднинг бир заррасига айланишини, унга ўхшаб қолишини ҳис этдим. Самарқандни нонини еган унингдек шафқатли, сувини ичган унингдек сокин бўлишдан бошқа иложи йўқлигини кўрдим. Фақат ҳаммаям, ҳаммасиям эмас... кейинчалик фақат соғинч ва раҳмда тама бўлмаслигини ҳис этганман.

Саҳар бекатдаги ўша узун бўйли, оқ кийимли ва оқ соқолли чол қўлимдан ушлаб йўл четига олиб чиқди. Айвонли иморатга чиқадиган зинага ўтказиб қўйди.

Кўзларим йиғидан шишиб кетган. Ҳеч нима кўринмас, опачам ҳам олдимга келиб бир нарса дейишга ҳайиқарди. Зинадан турдим. Юқорилаб бордим. Айвонли иморат олдидан чиқдим. Кўз ўнгимда саноксиз кўк гумбазлар яна намоён бўлди. Самарқандни яна томоша қилайлик деганимда опачам тўғри айтган экан. Самарқандни ҳамма жойини кўриб чиқишга бир йил ҳам етмас экан. Йўқотиб қўйган нарсасини топган одамдек суюниб кетдим. Кўприкка қарадим. Энди одамлар ундан саҳардаги оқимларига тескари юриб келишарди. Назаримда, улар имтиҳон топшириб, қайтиб уйларига кетишаётгандек эди.

Бир муддат шу тепалиқдан шаҳарни томоша қилдим. Кейин, кейин албатта бу ерга келишга, ўзим якка

келишга, ўфри деб ўйлаган одамларга кимлигимни кўрсатиб қўйишга, ўфри бола эмаслигимни исботлашга ўзимга ўзим сўз бериб эна бошладим. Шунда чап қўлим қаламларга тўла эканлигини билдим. Буни ўша мени ўраб олган одамлар ёки қўлимдан тутган чол берган бўлса керак. Одатимга кўра дарров кўрган нарсамга от қўйдим. Чолни Самарқанд Ота деб атагим келди. Самарқанд Отани одамлар орасидан изладим. Тополмадим. Ўзим йиғлаб, ўзим юпандим.

Мен Самарқанддан ерга қараб туриб ҳам одамлар нима иш қилаётганини кўрадиган, юзларига қарамай гапирадиган гапларидан ройишларини, товушидан ни-ятларини, китобларни бетига қараб ўқишга арзийди-ган ёки арзимайдиганини биладиган бўлиб қайтдим... Бу Самарқанд Отанинг менга берган биринчи дарси, неъматини, совғасини эканлигини орадан анча вақт ўтгач англадим.

Сариқвой энди ўрнидан кўзгалган экан, бир амал-лаб сиғишдик. Орқамни икки томонга букилиб очи-либ-ёпиладиган эшик қисиб қолди. Овриқни одамлар-га билдирмадим. Билишганда енгиллашармиди.

САМАРҚАНД ҲАҚИДА ҚЎШИҚ

Мен энди Самарқандни расмини чизаман! Менга энди рангли қаламларни кераги йўқ. Мен Самарқанд-ни расмини Кампирдеволнинг уводаси чиққан кесак-лари билан ҳам чиза оламан. Истасам Ойқорнинг расм дафтар варағига ўхшаган қорларига, истасам Тайпоқ-сой даласига, кўнглимга ёқса Қоровултепа сув омбо-рининг бетига, истасам осмонни бир четига, йўқ, қоқ ўртасига чизиб қўйишим мумкин. Менга алам қилган. Менга кўп нарса алам қилган. Ва бу расмлар энг чи-ройли расмлар бўлади. Айниқса, қўллари осмонга чўзи-либ, қайта тикланишига мустару илҳақ бўлган, қайта тиклайдиган эгасини тўрт кўзи билан кутаётган Темур жоме масжиди расмини чизаман. Биринчи бўлиб Энам-га кўрсатаман. Эна, мана Самарқанд, дейман. Эна, мен

Самарқандни сизга ўхшатардим, дейман. Сизгаям ўхшаб кетаркан-у, бироқ кўрганда, отидан одам кўрқадиган прокурор ҳам, қорнини дўмпоклиги эгиз қўзилайдиган келинчақларникига ўхшайдиган, мошинидан тушиб келиб салом берадиган мелисаларнинг каттасиям, райком ҳам оғзига қараб, нима дер эканлар, деб турадиган соқоллари оппоқ Мулла Оқмирза бобога ўхшар экан, дейман. Йўқ, бундай десам хафа бўладилар. Ярми Сизга, ярми Оқмирза бобога ўхшар экан, дейман. Ҳа, шундай дейман.

Кейин, кейин отамга катта бўлсам Самарқандга ўқишга юборинг, дейман.

Ана у — мен чизадиган иморат. Уни кечаси, қоронғуда ҳам кўзимни юмиб туриб чиза оламан. Отам тўғри айтган эканлар. Самарқандни кўриш учун тоққа чиқиш шарт эмас экан.

Давлатнинг тангаларини кўлимга ушлаганим ва автобусчи сўраганда кўлимдан чиққанлиги учун ўғриликларим сонини иккитага тушира олмайман.

Энди чизганларимни опачамга кўрсатмайман. Расмимни чизиб бер, девди. Энди чизмайман. Чизиб бўлман. Кимга чиздирса чиздирсин. Улар қишлоқликларни расмини чизолмайди. Кўп кўрганман. Чизган расми совуқ бўлади. Нон учун чизилган расмда истара, ёзилган ёзиғида нафас бўлмасмиш. Ёзиғ-чизигни ичида ичи борларга чиқарганмиш. Ўйнаб қилинмаган иш иш эмасмиш. Энам айтган. Улар ўзига ўхшатиб қўяди. Қошини қалин, кўзини бежо қилиб. Туркқишлоқликлар унақа бўлмайди. Ажаб бўпти. Қишлоқнинг ҳамма одамини, қутирган итини, кўтир эшагиниям расмини ўйнаб-ўйнаб чизаман. Лекин, опачамни расмини чизмайман. У мени ўғри эмаслигимга ишонмади. Мени кўпни ичида ўғри қилди.

Урганини отамга айтсамми, айтмасаммикан?

Самарқандда шашлик еганимни жўраларимга айтиб мақтанмоқчи эдим. Шашликниям заҳар қилди.

МУЗЛАГАН ҚУЁШ

Оқтошдан кўтарилган кун аввал Каттатоғни, кейин унинг боласи Ойқорнинг елкаси-ю, Бўронқўниш ўнгирига тегиб, қорларини эритади. Бир қавати қору муз, бир қавати чангу тўзонлардан нақд пахса девордек пишиб қолган қатламлар орасидан томчилаб чиққан сизотлардан жилғалар бошланади. Жилғаларни санашни имкони йўқ. Балки юз, балки мингга. Сон-саноксиз жилғалар эрта ҳайитга чиқаётган қизалоқлардек чулдирашиб пастга энишади.

Йўлда сокин ва айни вақтда пишқириб қайнаб чиқаётган булоқларга қўл беришиб, янада шиддат билан Вадиганга етиб келишади. Вадиганда топишишган минг бир жилға ва янғидан кўз очган, эскидан ўрни тайин катта булоқларнинг суви Новустепа остига етганда иккига бўлинади. Қор ва муз, булоқ сувлари энди қўшилишганда яна ажралишади.

Тўғри, улар яна қўшилишади. Фақат сал кейинроқ. Қорасовуқ, Барлос, Уяс, Тангатоғди, Туркман, Миср ва яна бир қанча қишлоқларнинг ҳовлию чорбоғларини оралаб ўтиб, бир қисми аввал Санглоҳда, кейин тўрткўз тугал бўлиб Сангзорда учрашишади. Сангзорда учрашгунча неча бор йўллари тўсилишини, неча маротаба тоза-нотоза жойлардан ўтишларини билишмайди.

Сўнги шўхликлар Сангзор бўйлаб бир оз давом этади-да, сувнинг шўхлигидан асар ҳам қолмайди. Катта ва ҳеч қачон тўлмайдиган тешик қанордек шалпайиб, оғзи ҳамииша каррақдай очилиб турадиган сув омборига қуйилиши билан атрофга аюҳаннос солган дарадаги Вадигандан ҳам, қишлоқлар оралаб ялпиз босган ариқларни юзини силаб, балиқни оғзидан тушгандек тиник қизларнинг бет-кўзларини ўпиб тушган шалола, гўдакнинг кўр чўчоғи-дингилдан рўддайиб тушган томчи, қўйнида чўмилган чиройли келинчакнинг иякларидан оқиб тик бўйини ялаб-юлқаб тушган сизғи, бағрида туркона тўлғонган шумгўзални паққос қучоқдаганда эси

оғиб терга ботган тош ҳовуздан-да, толзорлараро пилдираб, чулдираб ўтаётганда севишганлар сирини эшитиб, сир билиб, аҳли асрор бўлиб сокин тортган ҳам-оғушсудан ҳам, пешонасини Жўнариқнинг ўртасидаги тошга уриб олганда сачраб, ўт-ўланлар баргига осилган чиқсудан ҳам, энди тандирдан чиққан чўрдек кулчалар бетига отилганда шошганидан қайнашиниям, бошқаниям билмай бир "пуф" деб қўйиб, болакайларга кулгу бўлган ҳовлиариқ оқизигидан, тегирмонларни тошини айлантирган қудратидан ҳам, кейинчалик гувиллаган Санглоқ ва бирда ёйилиб талтайган, бирда тор жардан кариллаб ўтган Сангзордан ҳам асар қолмайди.

Куппа-кундуз сувга кўйлаги билан ўзини сойнинг хилватига ташлаган содда Туркқишлоқ қизларининг жонни киприк учига олиб келиб кўядиган ҳусни-жамоли, биров кўрмадимикан, деганча кийик қилиқ қилиб атрофга гирён қараётганлигини томоша қилаётганда тиззасиниям кўролмасдан, баданларга жиппа ёпишиб қолган кўйлақларнинг кўйига чидалмаган Қуёшнинг аламдан Ой бетини юлиб олгани қолади. Ойнинг бетига доғлар шундан дейишади. Бўйини бўй қизлар бўйига бўйлаб кўрган Қуёш қизаргандан куйиб кетди. Ой чиройини сув бетига ёнма-ён солиштириб кўрган кунни эртасидан бошлаб кундузлари кўринмайди.

Кўйлақларни кўйи оғир. Кўйлақлар жиққа ҳўл бўлмаган вақтлар беқилиқ хуштордай ўзича қизларнинг бир ғуччасига тегиб, бир қуймични қучиб юрганди. Жиппа ёпишганда қийин бўлади. Аввал пешонаси — икки кўкрак ораси сергиб қуриб қолади. Кейин бор-бўй иссиқ бор-будини куйдиради, танадан чиқаётган оқ нурлар, шуур рангини олади. Шундан ранги ҳам ўчади. Кўйлақнинг кўйи лак-лак бўлади. Бировга айтгулиги йўқ.

Билмаганлар "ух" дейди, билганлар "ҳу" дейди.

Ироқи дўппини эгилганда тушиб кетмасин деб, ялтироқ симчалар билан сочларига қадашган, бир-бирларининг сочларини иккита-иккита қилиб ўрган ва

парпарақ ёқали кўйлақлари тус қуригандан кейин қизларни сойда кўрсанг ҳам, қирда кўрсанг ҳам жонинг довуччадек тўкилиб кетади. Ё икки ўрам сочнинг орасига осилиб қолади. Истасанг ҳам, истамасанг ҳам бир қараган, кўзинг тушган бўлса бўлди. Уйинг қаерда эканлиги эсингдан чиқиб кетади. Дарди бедавога йўлиқасан.

Ёйилма қишлоғи устида ўз ҳолига ўзи ҳайрон, билтанглаб, мижжаю марзасини шўр босиб ётган сув омбори кўзларини олисларда ялтираб кўринаётган чўққилардаги қорларга қадайди. Хўрсинади. Хўрсинишидан буг чиқади. Юксак чўққиларда бўлган вақтлари эсидан чиқиб кетади. Ялтираб кўринаётган нарса нима эканлигига қайта-қайта қарайди. Оғирдан-оғир хўрсинади. Ўзини кимлигини унутиб кўяди. Қаттиқ қиш келиб, кимлигини тарс унутганда кўзини ғиппа муз қоплайди...

Топдим. Мен Самарқандни шундай чизаман. Қаҳратон совуқда қолиб, кўкариши эсидан чиқиб қолган дарраҳт кўринишидаги Самарқандни, музлар қуршовида қолган минораларни чизаман. Музнинг бир бурчагини сал эриётган, эриб бораётган ҳолатда чизаман. Регистондаги қуёшга ўхшатиб чизаман. Кўзи бор, зуллаги бор. Бу расм ҳеч кимникига ўхшамайди. Расмчигаям роса алам қилса керак. Опачамгаям. Ажаб бўпти. Баттар бўлсин.

Қиш келсин. Қишлоқнинг Каттаҳовузига Самарқандни расмини чизиб ҳаммани ҳайрон қолдираман. Миноралари — қўлларини ҳовуз бўйидаги баланд-баланд толларга бошлаб улаб юбораман. Кўклам келса толлар барг чиқаради. Шунда кўрасиз.

ТАЛАБАЛАР

Лўлилар кетиши билан кунлар исиб, қовун палакларига чумчуқлар паналайдиган, янаям аниқроғи, тош деворларгаям тапли ёпса бўладиган вақтда ҳар йили қанда қилмай қишлоқни бир тўда талабалар бир эркак.

бир аёл ўқитувчиси — олимлар билан эгаллайди. Тошкентдан келишади. Катта ўқиш — институтдан. Гап теришади. Қишлоқнинг ўзига хос гапларини дафтарларига ёзиб олишади. Бирортаси келин тушириб қолсаку, берди худо. Келинсаломниям расвосини чиқариб, қайта-қайта айттиришади. Янгалар ҳам айтадиганидан адашиб, бирда қайинсингил, бирда қайинука, бирда буйинсингилга салом беришни унутиб, қишлоққа эрмак учун яна бир ойлик жанжал чиқаришади.

Қишлоқдан гап терамиз деб, қартайган чол-у, мункайган кампирларни олдига тўдаланиб боришади. Бунча бегона одамни дабдурустан устига бостириб келганини кўрган чол-кампирларни оғзидаги гапийам тушиб кетади. Ташвишларини ўриши нима, арқоғи нималигини англаган борки, бу ишларни Катта Энадан ўтказиб айтиш қийин дейди. Катта Эна дегани менинг Энам.

Бирда талабаларнинг бештаси эркак ўқитувчилари билан бирга Энамни олдига келишган. Бир ош пишар вақт ўтиришган. Бири тошкентлик, бири шаҳрисабзлик, бири андижонлик, бири фарғоналик, бири термизлик қизларни Энамга кўзларини катта-катта очиб, ҳайратланиб қараб туришларини кўриб, ичим шувиллаб кетди. Қўрқдим. Кўзлари тегмасайди. Энам уларни қаердан эканлигини суриштирганда, мен эшитиб турдим. Уруғини сўрагани, кўпи айтолмади. Бундан астойдил хафа бўлдилар.

— Бу яхши эмас, эна жамни билиш фарз, ота жамни билиш қарз, — дедилар ўзларига ўзлари.

— Эна, биз одамларни уруғларини эмас, шевалардаги ўзига хос жонли сўзларни йиғамиз. Уруғчилик даври ўтиб кетган, — деди суманги итдек ориқ ва бир жойда туролмайдиган, тинмай қилпиллайдиган ўқитувчи.

— Тараддинг-ку яхши, лекин қилаётган ишинг подаётқда кўзга чиройли кўринган тезакни бир чеккадан ҳўли қуруқ теришга ўхшайди. Тезакниям тоза-нотозаси бўлади. Қумалоқ, қий нима, тезак, таппи, чалма нималигини билмайсан-у, гўнгдан нуруни ажратолмай-

ди. Ёнига олиб, бошимни биқинига босади. Уялиб кетаман. Яхшиям ҳеч ким кўрмаган бўлади. Оқдан ҳам оқ билагидан келаётган атир ҳиди бетим ва бўйнимга ўтиб қолади. Биргалашиб дарс тинглаймиз. Домла куйиб-пишиб дарс ўтади.

— "Апе", "апа", "аба" дегани қадимий туркий халқларда ҳосилдорлик, хайри барака маъбудасига айтилган. "Апе" дейилганда муқаддас она, чақалоқ кўтарган аёл тушунилган, — дейди. — Бу ном бугунги кунда ҳам кўплаб қишлоқларимизда сақланиб қолган. Баъзи жойларда "апа", баъзи ерларда "апе", баъзи ҳудудларда "опа" дейилади.

— Сапияхон, айтингчи, Тошкентда туққан онасини нима дейишади?

— Опа.

— Мана. Оддий мисол. "Апе" бугунги кунда опа, апа формасига кирган. Тилдаги сингармонизм қоидаларига кўра, баъзи сўзларда товуш ўзгаришга учраган. Масалан, "ота" сўзи Тошкентда "ада" дейилади. Маълумки "т" ва "д" битта товуш. Баъзи жойлардаги "ата" дейилиши билан "ада" дейилиши бир. Бу бизнинг тарихимиз минг-минг йиллар билан бўйлашишини кўрсатади. Айниқса, жойларга ном бериш қадимий туркий халқларда санъат даражасига кўтарилган. Айтайлик, чуқур жар оралаб оқадиган катта сувни Туя тортар деб аталишига эътибор беринг. Бу туяни ҳам тортиб кетадиган сув, жой дегани. Ёки Авлиёота, Жартепа, Турқарик, Тиконлик мозор топонимларини олайлик. Биринчиси шахс номи билан боғлиқ бўлиб, эл удумларига кўра шахс номини жойга бермаслик нуқтаи назаридан, эъзозлик кишининг номи атайин яширинган. Ерни ўз оти ўзи билан, дейилган қоидага риоя этилган. Иккинчи ҳолатда гидротопоним, учинчи ҳолатда этнотопоним, тўртинчи ҳолатда биотопоним, деган бўлардим. Уларда шу хусусиятлар яққол кўрилади ва номлар Тошкентнинг қаерида айтилишидан қатъи назар, айнан ўша жой тасаввурда тикланади. Эътиборлиги, ушбу топонимлар шу қишлоқ ва унинг

атрофида ҳам бор. Бу манбаларни ўрганишни имкони борича бунда, қайтгандан кейин Тошкентда давом эттирамиз. Энди иккитадан ассимляция, иккитадан десимляцияга учраган сўз топасизлар. Кейин, худди Энамдек, "энди боринглар", деб амр қилди... Мени кўрмаганга олиб юрибди...

...Кейинги сафар бошқа тилда бўлган гапларини ёзсам бир китоб бўлади. Ҳамма гап эсимда. Ҳатто Энамнинг қайси гапни баланд овозда, қайсисини эшитилар-эшитилмас айтганигача. Ҳар бир гапларини беш бетдан тушунтириш керак. Кейинги гапларга Энамнинг Энасой қўшиғини етти жонботин жўра бир бўлиб қаерга чиқиб, қайси юлдузга қараб, қачон айтса нима бўлишини қўшиб айтмасам бўлмайди.

РАСМЧИ

Расмчи автобусдан катта тўрвасини кўтариб тушиши билан Мардонга рўпара бўлади. Мардон уни қишлоқ ҳовузигача олдига солиб келади. Тентакнинг гапларига расмчи эътибор бермайди. Бир марта гапириб, боши балога қолган. Қора қонига ботириб, ўласи қилиб урган. Ўшанда айб расмчидан ўтган. Мардон унга қўшилиб ёнма-ён келаётган бўлган. Расмларингни кўрай деган. У расмларидан берган. Ўзи бу расмчининг расмлари қизиқ. На қўлда чизилганга ўхшайди, на суратга олинганга. Суратга олинган расмларни устидан мойбўёқ билан бўяб, кейин орқасига Самарқандни расмини бир бало қилиб ямаб, яна устидан клёнка тортиб, алмоий расм ишлайди. На рассом, на суратчи. Яна унга ўзи тик турадиган рамка қилганига ўласанми? Рамкани тутамлаганча, шуниси текин, деб қизиқтиради. Энг қизиғи, чолу кампирларни қошқўзларига қаро тортиб, лабига қизил суртиб қўяди. Кампирлар у дунё, бу дунё расмини бировга кўрсата олмайди. Чоллар қўлига олиши билан бир четга олиб бориб, фотиҳа ўқиб ёқиб юборишади. Неваралари кўрса нима дейди?

ради. Буни расмчи билади. Бирови юр деса-ю, бирови унга қўшилишиб ёнида турмаса, расм ҳам, расмчиям бир ёқда қолиб, гапнинг ўриши ўзгаради.

— Ман ҳали санга ишониб юрувмидим? Ишонган туям сан бўлсанг...

Туркқишлоқ одамлари шунақа.

Аслида расмчи расмларни пулини расмга туширган куни олиб бўлган, эндиги иши уларни эгаларига топшириш. Битта-ярим одам "расмларни бер, эгаларига топшираман", дейишини истаб ўтган-кетганга мустар бўлади. Мардон бор жойга эс энган катта одам яқинлашмайди. Ўчакишгандек Мардон ҳам кетмайди. Ювиб-таралган эшагини усти қуриши учун офтобрўйга чиқариб қўяди.

Яна келишишганки, расмларни эгаларига болакайлар топшириб келади. Бунинг учун расмчи уларга бирор расм ёки беш-ўн тийин ҳақ бериши керак. Мардон аслида шунинг учун бу ерда турибди. Ўртада туриб болаларнинг ҳақини олиб беради. Шунинг учун расмчи Мардонни олдига тушиб келиши билан ҳовуз бўйини болакайлар тўлдиради.

— Бўжахўрлар, қани сафланинг, — дейди.

Болалар бўйларига қараб тизилишади.

— Ишни ҳаммага тенг бўламиз. Узоқроққа катталар боради. Яқинга кичиклар. Бурни оққанлар расм тарқатмайди.

Бу гапни эшитган бурни оққанлар, энглари билан бурунларини артган бўладилар. Тўғрироғи, шуваб қўядилар.

Болалар расмларни тарқатиб, ҳақларини олиб бўлишгач, бурни оққанларга Мардоннинг ўзи бирор нарса беради. Шундан кейин бозор қайтади.

ХИЛВАТДАГИ СУХБАТЛАР

Одатда, Энам урчуқ йигириб ўтирган бўлади. Чап қўлларига билагузукдек ханжала ўтказилган, ундан ажралиб чиқаётган пардек юнг бармоқлар орасидан ўтиб, урчуқнинг гириллаб айланаётган бошига йўлиқар-

йўлиқмас пишиқ ипга айланади. Кейин урчуқнинг қорни тўмпайганча пишган ипларни белига бойлайди. Супада бўлсалар атрофларини оқлигиям, сариқлиги-ям, гулобилигим билинмайдиган мусичалар ўраб олади. Нафақа пулларига атайин бозордан сотиб олинган буғдойларни ҳар замонда уларга сочиб қўядилар. Улар билан худди дугоналари билан гаплашгандек гаплашадилар. Мусичалар кукулашиб Энамнинг этакларига, ўнгирларига ўзларини урадилар. Энам бир мусича келиб урилса ҳам чайқалиб кетадилар. Энамнинг қўлидан дон талашиб, бир-бирларини тўрткилашади. Энам уларни койиган бўладилар.

— Бўлди, бўлди энди. Биров келиб қолса уят бўлади. Биламан, биламан. Эшитиб қолса кўрқади. Кўп гапирманглар.

— Эна, мусичалар билан гаплашаяпсизми? Мусичалар нечага кирган?

Энам, чўнтақларидан мен яхши кўрадиган, сариқлигидан ялтирайдиган ўрик қоқисини берадилар.

— Мана, еб олинг, балажан. Юракни бақувват қилади.

— Мусичалар дугоналарингизми?

Энамнинг аввал кўзлари кулади. Кейин юзлари. Мен кучоқларига ётиб, бошим узра юзларидан саволимга жавоб кутаман. Энам нима дейишларини билмаётганликларини сезиб, ўзим ҳам ўнғайсизланаман.

Мардон билан Энамнинг суҳбатини ҳам кўп эшитганман. Энам уни Далли дейди.

Энамнинг ханжаласи тутаган. Ёнларидаги охириги ханжала ўртасига кириб ухлаб ётган пишак болани уйғотилари келмайди. Шу пайт ровда Мардон кўринади. Дунёни бузгудек важоҳат билан келиб, Энамнинг рўпасига ўтиради.

— Ҳа, Далли, юришинг дажам, бўри кўрдингми? Одамларни тентагини чиқариб юрибсанми?

— Бизга буюрилгани шу-да, Эна.

— Бир ҳисобга саникиям тўғри, — деганча гапни қисқа қиладилар.

Мардонни овозидан чўчиб кетган пишак бола хан-жалага ўралиб ҳовлига қочади.

— Ваҳима шамолинг курсин, пишагимниям кўрқитдинг, — дейдилар.

Мардон сўрамай калавадан икки қулоч ўлчаб, шарт узиб олади. Энам кўрмаган бўлади. Мардон бирда бир маслаҳат сўраб, бирда бир гапни айтгани келади. Кўпинча ҳол сўраб.

— Эна, қишлоқда гаплашишга арзийдиган одам кўпу, бечораларни феъли қисилиб, гапирадиган гапиниям билмай қолган. Шундан бўлса керак, пичоқда илинадигани кўчагаям чиқмайди. Ўзи билан ўзи. Бу уларни йўли. Бундан кимга наф? Тентаклик менинг йўлим. Битта-ярим ишларга тентаклик қилиб бўлса-да, қишлоққа нафим тегади.

— Эшитдим. Торни сувини қувурга солганлар шундай катта қишлоққа битта сув очамиз деганда, жанжаллашиб тўртта очтирибсан. Сув очган савоб.

— Эна, ўзингиз айтинг, шариллаб турган сойимиз сувини қувурга солар экану, бизга битта кран беришадими? Бир ками энди эшагим билан мани навбатим-сани навбатинг деб, кран оғзини талашимиз қолувди.

— Айнима. Сал яхши гапирса суйилиб кетасанлар. Йўрғақда теккан касалинг барингни.

Икковининг олди-бердиси борга ўхшайди. Ё Энамга пулини қолдириб кетади, ё пул олади. Ҳозирча билмайман. Лекин, сезаяпман.

МАРДОН ДАЛЛИ

Далли Жаркўчани ўртасида эшагига тахта ўнгариб келарди. Магазинни оқ қорозига ўроғлиқ. Мактабга кетаётгандим. Мени кўриб тўхташимни билдиради. Тўхтаيمان. Тахтани йўл четидаги тошга суяди.

— Самарқандни кўриб келдингми?

— Ҳа.

— Каттаторни чизган расмингга кўзим тушди. Яхши. Менгаям битта солиб берасан. Уйимга қўяман. Ким сани

урса, расмчи деб устингдан кулса, манга айт. Энасини Учқўрғондан кўрсатаман.

Кейин, хуржунининг бир кўзидан бир кучоқ расм дафтар ва иккинчи кўзидан бир халта қалам, ҳар хил бўёқ, чўткаларини олади. Тошга суяб қўйган бояги тахтани қоғозидан чиқарди. Оёқлари бор экан. Оёқларини кериб, тик тургандан кейин бетини очди. Тахта ўраган қоғоздан бир парча олиб, тахтанинг бетидан жойини топиб, қистирди.

— Бу санга расм чизгич тахта. Тик туриб чиз. Яхши чизилади. Булар ҳам сенга. Нима керак бўлса менга айтасан. Катта рассомлар тик туриб чизади. Рўзи Чорини биласанми?

— Ҳа, соқоли бор.

— Дўстим бўлади. Учраштираман.

— Ҳовузга чизган расмингни кўрдим. Музлар эриб кетсаям, Самарқанд қолди. Сувнинг бетида қолди. Ранги осмонларга урди. Мен уни кўрдим.

Мен хаёлимда чизган расмимни у киши қандай кўриши мумкинлиги ёки ростанам ҳовузга расм чизганмидим, деган ўйда кўринмасаям Каттаҳовуз томон қарадим.

— Сан ўғрилиқ қилма. Бунақа ишлар бизники. Мани отим ёмонга чиққан, майли, бундан кейин ҳам ёмон бўлсин. Одамлардан ё ўғирлаб, ё тортиб олиш керак, деган гап кунигача турадиган гап. Куни келгач, ўғирлаб олинганни ўғирлаб, тортиб олганини тортиб олишади. Қандай келган бўлса, шундай кетади. Ўз билгиси билан биров бировга яхшилиқ қилмаган, қилмайди ҳам. Йўқ бўлса беролмайдиган, бор бўлса кўролмайдиган тўлларга қўшилма. Оғирнинг остидан, енгилнинг устидан юриб, меҳнатдан қочганлигини галстутим бекитади, дейдиганлардан узоқ юр. Меҳнатнинг оғирини, ноннинг кичигини ушла. Меҳнатнинг оғири ўқиш. Тил ўрган. Меҳнатига чидасанг ивритни, немисни тилиниям ўрган. Тилни керак эмаси бўлмайди. Тил азалда битта бўлган. Тилда хислат кўп. Сан, жўра, ўқишинг, расм чизишинг керак. Қишлоқни танитишинг керак. Ўснат

Ота, Навқа Ота, Ўқотар, Боғмозорларни чизишинг керак. Каттатоғни бор бўйи билан чизишинг керак. Чизганларингни томоша қилган олдидан кетолмай қолиши керак, билдингми?

Мардон тентакка ўхшамайди.

ЭНАҚОРИН ХОТИРАЛАР

Тоққа ёлғиз чиқишга ёш болаларга рухсат йўқ.

Бола тугул чиги улоқ тоққа ўрмаласа хабар топиб, орқасидан бориб суриштирадиган Ширинкул тоғбеги супани кўргим келиб, ҳайҳотдек сайҳонда ота изи йўллардан ёлғиз юрганамга ҳеч нарса деёлмайди. Паналаб-паналаб ортимдан кузатиб турганиниям биламан. Мен аввал отамга ўхшаб, сайҳонни бир қур айланиб чиқаман, кейин одамларнинг бош чаноғини эслатувчи суззоқ-суззоқ тошлар ҳафсала билан терилган йўлакнинг тошларини санайман. Бир, икки... етти юз етмиш етти.. япалоқ тошга ўтириб, отам силаган жойни силаб кўраман. Тош устида ўтган гўдаклигимни эслайман. Қўлимдан ушлаб той-той қилишгани ёдимга тушади. Мана, тошдаги энг катта чуқурча акамники. Мана бу учта бир-бирига яқин чуқурчалар меники. Ёнроқларимни шу ерга яшириб қўярдим. Тошнинг нариги чеккаси қизларнинг ўйинхонаси. Тош тагида чилликнинг чўплари бўлиши керак. Бориб кўраман. Чиллик чўплар бекитиғлик бўлади. Кейин ўчоқ бошига, қора уй тикилган жойга бориб чордона қуриб ўтираман. Қора тортиб, атрофини жангалу, ёш арчалар босиб кетган ризқоналар – ертўлаларни яқинига боришдан кўркмасам-да, узоқдан бўлса-да, сер ташлайман. Отамга ўхшаб Бўронқўниш чўққиси устидаги якка арчага қарайман. Чўққидаги якка арчанинг шамол бетига шохлари йўқ. Бошқа томонидаги шохларини шамол юлқийверганидан узун бўлиб ўсиб кетган. Худди ям-яшил байроқ шамолда ҳилпираб тургандек.

Каттатоғ деганим қаерда экан, деб юрманг. Бу Туркистон тизмаси. Унинг учи-қийри йўқ. Ойқортоғ

унинг боласи, Бўриўйнар, Оқтош, Зоминтоғ, Ургут тоғлари – невараси. У бошидан-бу бошига қуш учиб етолмайди.

Эл қора арча дейдиган, мактабда Туркистон арчаси деб ўқитиладиган, Каттатоғнинг энг баланд жойларида қору шамол, иссиқ-совуқлар билан азалдан олишиб, устун келиб байроқ тикиб, байроққа ўхшаб ўсадиган бу арчаларга мен "Туркистон арчабайроғи" деб от қўйганман. Уни бўжахўрлар – қарқуноқлар экишади. Арчабайроқни ўрмончилар экишмайди. Одамлар ҳам. Уни шу қуш экади. Бу гап узун гап. Совурилмаган умр-дек. Насиб этса, кўнглингиз кўтарган куни ҳаммасини айтиб бераман.

Бўжахўрнинг оти ўзи ўндан ортиқ. Худди Каттатоғнинг отидек.

Катта пошшолар, авлиёлар ва азиз жой, нарсаларнинг оти ўзи кўп бўлармиш. Асл-тоза номини ювуқли-ювуқсиз оғзига олавермаслиги учун эл-элмойиш от кўярмиш. Энам шундай деган.

Назарим чўққидан пастроққа знади. Чўққига гувуллашиб чиқаётган аскарлардек саноксиз арчабайроқларга қадалади.

Кейин, Каттатоғнинг Ойқор ва Оймакон тоғлари икки кўлдек бағрига олган, катта қоғозга чизилган чиройли расмдек бўлиб ётган этакдаги қишлоғимизга, ундан ҳам қуйидаги учи-қийриги кўринмайдиган далага тикиламан. Ёр Яйлоқ – Жарроқдан урҳо-ур, урҳо-ур деган овозлар келади. Бу жойларда бир эмас, икки эмас, минг бор бўлганлигимни ҳис эта бошлайман. Шу жойларда болалигим ўтгандек, асов отларни минди қилгандек, Ўқотарда ёйдан ўқ отишни йиллаб машқ қилгандек бўламан. Жиззах ва Самарқанд ўртасидаги Ёр Яйлоқни тўлдирган отлар дупири далага сизмай, келиб кўкрагимга бекинади. Бир вақтлар минг газлик мудофаа девори бўлган хонавайрон Кампирдевор бир этагини Харканадан, бир этагини Ҳазорадан кўтариб, ва-зифасига киришганлигини билдиради. Ўчоқ бошидаги тошларнинг бирини остига қачонлардир бир шода жа-

малак кўмилганлигини эслагандек бўламан. Ўша тошни кўтараман. Остидан Энамни ипидек ипларга тизилган, оҳанжамоли, танга ва губбачаларга тўла сочпопук, жамалак чиқади.

Арчаларни суфоргани келган қадим туман ўз ишини бировга оҳ-вой демай, кўз-кўз қилмай, келганиниям-кетганиниям бировга билдирмай, Ойқортоққа ўнгириини йиғиштирганча жўнайди. Туманлар таниш кўринади. Айниқса, ҳиди. Ундан Самарқанд деворларининг, Энамнинг қалампирмунчоғининг бўйи келади.

Қоп-қора булут Ҳаётбоши чўққиси устига келиб ўтиради. Туманга беписанд қарайди. Ҳурмати жойига қўйилмаган қудалардек қош-қовоқ қилади. Биров билан урушиб хумордан чиқишга ҳадди йўқлигидан қийналади.

Жамалакни энамга кўрсатишим керак.

Торбегининг ишдан қолмаслигини истаб тез-тез қадам босиб, пастга туша бошлайман. Аксига олиб торбегиям бекиниб турган дўлана ортидан йўлимга чиқади. Мен олдимга тушган соямни босиб секин, шошмай юришга ҳаракат қиламан. Аэропортни кўрмаган, самолётда учмаган бўлсам-да, сафарда бўлиб юртини соғиниб қайтган, юртига мукофот олиб қайтган одамдек ҳис этаман. Димоғимда бир ҳид бўлади. Бу ҳид аэропортларда бўлса керак. Насиб этса ҳидларман. Шунда соямдан кўлимни орқамга қилганча сўлқиллаб, отамга ўхшаб юраётганлигимни билиб қоламан. Отамнинг шундай юришини яхши кўраман.

ЭНА ШАМОЛ

Бир ишни менгариб қўйгандек, Ширинкул ўрмон йўлиқади.

— Ҳа, Отажон, — дейди сизлаб.

Мен индамай бош эгаман.

— Бир ўзингиз чиқманг. Жоңдор кўп.

— Тоғда кийик кўрдим.

— Ҳа, сўқоқларними. Яқинда келишди.

– Мана нима топиб олдим, – деганча жамалакни кўрсатаман.

– Бу кайвони Бийнисоларни кулатасига осиладиган жамалак-ку.

Мен тушунмасликдан елка қисаман.

– Буниси тоза кумуш. Буниси қадими тилло танга, – деганча қўлини чўққа бехосдан тутиб олгандек тортиб оларкан. Қўл теккизганликдан қўрққанлиги сариқ юзи кўкариб кетганидан билинади.

– Энага беринг, Отажон. Энани ҳақи.

– Ҳалиям.

Мени отига олади. Йўлда Ширинкул ўрмон ўз-ўзидан пиқ-пиқ йиғлайди. Бирор жойи оғриётган бўлса керак.

Мен Тоғбегини орқасидан белини қучганча ўзимни ухлаганга соламан.

Тезроқ учинчи синфни битиришни иложи йўқ-да. Ўзи учинчини ҳамма китобларини ўқиб, ёдлаб ҳам бўлганман. Тўртинчиникиниям. Бирдан бешинчига олишмайди-да. Мактабни қачон битирар эканман. Эртароқ битирсам, Энам айтган катта ўқишда ўқиш учун Ота Самарқандга борардим. Энамдан эшитганман. Ишни ўқдайи – ишни ўқи, ўқдай иш, ўқ иш – ўқиш. Менга қишлоқда ҳамма ҳавас қилишини биламан. Одамлар Энам билан бир марта гаплашсалар бир ой касал бўлмайдилар. Бунақа Эна ҳеч кимда йўқ. Мен ҳеч кимга ёмонлик қилмаслигим керак. Ёмонликни ўйламаслигим ҳам керак. Ўйлаганимни одамлар билмасалар ҳам фаришта-лар биладилар, Энам ҳам. Энам хафа бўладилар.

Аввалига аҳён-аҳёнда эсимга тушадиган ўй эндиликда буткул хаёлимни эгалаб олган. Турсам ҳам, ўтирсам ҳам Самарқанд кўз ўнгимда. Қўллари осмонга осилган миноралар. Ичимда иссиқ бир нарса гув-гув қиладди. Ўзи билан ўзи уришади, ўзи ярашади. Гоҳида ёш бўлиб думалаб чиқиб кетади. Мен Самарқандни соғиндим, шекилли. Ё Самарқанд мени. Иккита одам бир-бировини бирдек соғинса шундай бўлади. Энам шундай деганлар. Соғинч ва тушни бировга айтмайдилар...

Ҳамма нарсани қайтиши бор экан. Йўқотганни топиш бўлгандек. Бирор нарсани топганингда бирор нарсани йўқотишинг тайинлигини биров билиб, биров билмаса-да, билган, англаган вақтингдан бошлаб бошинг музлаб қолиши, кўкламнинг кўзга ёқимли туюладиган, аслида жонни азот суғуриб оладиган совуқ ёмғири устингдан ширғираган, яп-яланг катта қирда бадан-баданингни тешиб бораётган шамолдан бекинишга пана жой тополмай, қўлингда биринчи туғиш эмдирмай, аллақачон сурувга кўшилиб кетган шар кўйнинг офизланмаган кўзиси билан карахт бир ҳолда, нима қилишини билмай қолган ношуд ёрдамчи чўпон ҳолига тушишинг азоб экан.

Мўлтони еган таёқларнинг қарсиллаган овози Каттатоғдан қайтди шекилли, қулоқларим остига келиб урилди. Иккинчи марта лўлиқиз ҳолига тушдим.

Самарқанд шамоли, йўқ, Энамнинг шамоли дориётганини билдириб, еру кўкни тўзон қолади. Тўзон қанча кучли бўлса, шамол шунча кўп вақт давом этиши, шамол кўп эсса тоғда сув кўп бўлишини, сув кўп бўлса, қишлоқ баракали, тўқчилик бўлишини энди ҳамма билади.

Самарқандни кўрганимдан, топганимдан сал ўтмай йўқотган нарсамни айтишга тилим бормади. Энамнинг овози тикиб берган чопончаларининг ўнгирига осилиб қолган.

— Ўсват Ота билан Самарқанд бир қадам. Йигит одамга шуям гапми? Бир ирғисангиз етасиз. Бурунғилар пиёда бориб келган. Сизга йўлдошгумор тикаяпман. Ийнамга ип ўтказиб беринг, сиз мани кўзимсиз... балажон. Дунёдан оларинг нафас, уям бўлса бирпас. деган қадимгилар. Сиз менинг нафасимсиз...

Энамга энаси, менга энам ўргатган қўшиқни айтгим келади. Айтгим келганини шамол билади. Мендан олдин Энамдай қилиб айтади. Мен йиғлаворай-йиғла-~~ворай~~ дейман.

налари Энасойга оқиб кетса,
лалари тошлар отиб қолса яхши.

Энасойнинг сиртлонлари адо бўлмас,
Бир-бирини турткилашмай юрса яхши.

Эналари Энасойга оқиб кетса,
Болалари тошлар отиб қолса яхши.
Энасойнинг адо бўлмас сиртлонлари,
Бир-бирини искалашиб юрса яхши.

Ичимда, овоз чиқармай унга қўшиламан. Эна шамол қўшиқни Каттатоянинг у бошидан-бу бошига эшиттириб, бир зумда олиб бориб, олиб келади. Бармоқларим орасидан эркаланиб-эркаланиб ўтади. Сап-сарик сочларимни аввал тўзигиб ўйнайди, кейин чаккамдан тушиб турганларини қулоқларим устидан ошириб қўяди. Бетимга бетини босади. Пешонамни силайди. Нам ҳиди урган бурнини кўзимга теккизиб искалаган бўлади. Кўзига қарашга ҳали ҳолим етмаслигини биледи. Қўлларимни тенг силтаб қаддимни тик, димоғимни чоғ қилади.

Кўзимни юмиб, оғзимни очаман...

Бир марта қаерда ёлғон гапирганимни топинг-чи?

Термиз-Шаҳрисабз-Қарши.

2008 йил.

КЎКЛАМ СЎНГИДАГИ ЖАЛА

Синф раҳбаримиз, қўшни қишлоқлик Исроил муаллимни иши чиқиб қолиб, шу куни дарсга сиёқидан ҳатто директор ҳам ҳайиқадагиган мактабнинг бир қўли йўқ она тили ва адабиёт ўқитувчиси Абдуалим Эргашев кирганди. Ўзи иккинчи синф китобларини алақачон ўқиб тугатганмиз. Бугун-эрта учинчи синфга ўтганимизни айтишар экан. Синфимизда ўтирувдик, бирдан эшик очилиб, унда Бирқўл муаллим кўринди. Учинчида синф раҳбаримиз энди шу киши бўлса керак деб, ҳаммамизни ичимиз шувиллаб кетди. Журнал ҳам очмади. Йўқламаям қилмади. Барчани танишлиги боис бўлса керак, отини айтмай "сан фалончини боласими-сан, сан тугунчини ўғлимисан", деб бирма-бир сўраб чиқди. Ҳеч кимни қолдирмади. Қизиқ. Қишлоқда сен фалончини қизимисан, деб сўрашмайди. Оталариям қизларини ўғлим, улим дейди. Айиқни айиқ демайдилар, полвон дейдилар. Айиқ деганларини эшитиб қолса хафа бўлармиш. Бу гап қадимгилардан қолганмиш. Нимага шундай экан?

Шунда бирдан дераза ортида қаср-қусур бошланди. Яқинда тухумга кирган жўжани моягидай, ундан сал кичикроқ дўл ёға бошлади. Барча бирдай, дувва ўрнимиздан турдик. Ўқитувчи чўнтагидан чиқиб олиб қолган ичи пуч чап енгини қайта жойига солиб қўяркан, қатъий ва ўктам овозда:

— Ҳамма деразага, — деганча ўнг қўлини шахд қилди.

Ўзимизни гувва деразага урдик. Дўл доналари сакраб-сакраб чопишди. Дарахтман деганни қийратди. Гул-

ман деганни кул-кул (майда-майда) қилди. Тоғу тошни чанги бир кўтарилди-ю, кўтарилган жойида қотди. Мактаб ҳовлисидаги атиргул ариқлари дўлга тўлди-қолди. Дўллар бир нарсадан қаттиқ қўрққан отнинг кўзларидек бақрайиб туришарди.

Жаркўчани ўзиники қилиб юрадиган дайди итдан ҳам, эгасиз эшақдан ҳам асар қолмади. Бари топган тешигига кирди-кетди. Осмондан келганда саники-маники бўлмаскан. Тенг қисаркан. Тўғри келган тўғри келгани фовига ўзини урди. Ҳатто йиллаб гаплашмай, уришиб, экаришиб юрганлар ҳам шошганидан жонига "душмани"нинг дарвозасидан бошпана топди. Жон ширин кўринди. Осмондан келганда ер устининг катта-кичик гаплари изсиз йўқолиши, одамлар бир-бирларига муҳтож бўлишларига дарвозаларнинг қарахт устунлари шохидликка ўтдилар. Катта тошйўлда ўрмалаган мошиналар ҳам бир зумда йўқолди. Биз нафасимизни чиқаришнинг унутиб, деразадан жой талашганча осмонга қарашга уринардик. Осмондан балонинг ўқидек ёғилаётган дўлнинг ғазаби ҳеч жойга сирмасди. Ерда бодроқдай сочилиб, сакрашиб юрган дўлни яхши кўришнинг, ёмон кўришнинг билмасдик.

Осмонни аврасини, ерни астарини чиқариб жала ҳам тўхтади. Шунда ўқитувчи дафтарни очинглар, деди. Дафтарни очдик.

– Бугунги кунни ёзиб қўйинглар. Жала ёғишида нимани ўйлаган бўлсаларинг, шуни ёзинглар. Ичларингда нима деган бўлсаларинг, нима дегиларинг келган бўлса, шуни эслаб қолинглар-да, тартиб билан ёзишга ҳаракат қилинглар. Ўзларингдан истаган нарсаларингни қўшишларинг мумкин. Насиб этса биринчи сентябрь кунини ўзим қабул қилиб оламан. Янги дафтарга ёзиш шарт эмас. Чиройли ва саводли ёзилса бўлди. Расм чизилса ҳам рухсат. Ҳаммаларингни учинчи синфга ўтганларинг билан табриклайман. Селова сергигач ҳаммага жавоб.

Селдан кейин келадиган селова ҳадеганда тўхтамади. Қишлоқнинг мактабга ич ачир одамлари йиғили-

шиб, болаларни уйма-уй тарқатиш тарадудини кўрардилар. Шундай кунларда қишлоқнинг тентаги номини олган Мардон биринчи. Таниса-танимаса болалардан беш-ўнтасини эшагига миндириб уйма-уй тарқатади. Энди иккинчи "рейс"ига болаларни олаётганди, география ўқитувчисига кўзи тушди. Ёшлигида бир кўзига жангални ниши кириб, кўрмас бўлиб қолган, шишадай кўкариб совуқдан-совуқ йилтиллаб турарди. Ўқитувчи бир қўлига сел олиб кетган чўпонни капасидай беўхшовдан-беўхшов пачоқ зонтигини, бир қўлида ҳар куни бирга бориб келадиган ва ўқилганини биров кўрмаган китобларини тутамлаганча аланг-жаланг қилиб, ўзича ёрдами тегмаётганидан калласини сараксарак қилиб каловланарди. Тентак уни "География" деб атайди.

— Ҳа, География, калланг осма соатнинг капгиридай бир жойда туролмай қопти, тинчликми?

География нима дейишини билмай, Мардонга термулади. Жовдираши, мўлтираши Мардонни вашини келтиради.

— Ойнаи жаҳонда бутун Гренландияни кўрарканмиз-да. Рангли телевизорингни ўчир, — дейди ниш санчилиб, дардан хунуқдан-хунуқ кўкариб кетган қорачиғсиз кўзни назарда тутиб.

"География"нинг гап қайтармаганлиги баттар рашиқтиради. Итлиги кўзийди. Тумшуғи остига келиб ўдафайлайди.

— Ман санга, қора кўзойнак тақиб ол, демаганмидим. Сани кўрган тентакниям ҳуши учади. Болаларни кўрқитасан. Болалигида кўрққан болада юрак бўлмайди.

Елкасига охирги болани миндирар экан, Географияни кўнглини кўтарган бўлади.

— Аслида меҳнатни оғири санларники. Мани гапимга кўп хафа бўлма. Лекин, эртага кўзойнақда бўлмасанг ўзингдан кўр, Кўр. Тушундингми? Их, жонивор. Бу юришингни савоби бор. Хафа бўлма.

Бунақа бурама гапларни тушунмайман. Лекин, ёзиб қўяверай, бир кун тушунарман.

Мардонни гапига гап қайтариб, биров барака топмаган. Шунинг учун эшитган қулоқ жойида қотади. Тийилмаган тил бошга бало эканлигини Мардонни гапига гап қайтариб кўрганлар билади.

Яхши тил тишнинг қамоғида бўлади. Қамоқдаги тил бежавотир яшайди. Қамоқдаги тил яхши тил. Тил қамоқда етишади. Одамни одам сиёқида ушлайдиган нарса си тили. Шунинг учун ўттиз икки олмос қилич билан ўраб қўйилган эмиш. Қилични тиғи бир, тилники қирқ бўлармиш. Сўзлаган тилни сири қочармиш. Сигирни яхши-ёмони кавш қайтарганча, одамники гапирганча эмиш. Энам шундай деган.

МАРРА

Каттасойдан бошланиб, қишлоқни қоқ иккига бўлиб, илон изидек буралиб, нақд Каттатокқа бориб қадаладиган йўл аслида ёғин-сочин кўп бўлганда чағату ўнгир, ҳовлию ҳаётлардан йиғиладиган селу селовани сойга қуядиган жар. Ҳам жар, ҳам кўча. Шунинг учун Жаркўча дейишади. Қишлоқнинг яхши-ёмони шу кўчада. Бўлғулиғи ҳам, кўргулиғи ҳам. Ризқи шундан кириб, тобути шундан чиқади. Меҳмони шундан кириб, вақти келиб меҳмондек шундан чиқади.

Жаркўча Каттакўча ёқалаб кетадиган Турқарикқа келиб қўшилади. Қўшилишдаги тақир яланглик қишлоқнинг подаси саҳарда йиғиладиган жой. Подани подачи тоққа ҳайдагандан кейин бу ерга қишлоқнинг майда туёқ чекана-ю, чўлоқ-чултоқ моллари эга чиқади. Кейин хотин-халаж. Аслида пода қўшгани чиққан қайнона кўрмаган келинчак ва тандири чала совутган хотинларнинг гап халтаси очилиб, гапирар гапини ушлови бўлмасаям, биронта жағли-тилли қайнонадан каттароқ, дўржи-кўтара қарғиш келмагунча қизигидан қуруқ қолгандек қаро тортиб тураверишади. Роса гап топилмаса, бир-бирларини ковушини кийиб кўришади. Чиллалик келинчакни ковушига никоҳи бузилганлардан бири оёқ тиқиб қўйса гап топилади.

– Энди, тамом...

Кўра-била туриб оёқ тикқани – никоҳи бузилган бўзрайиб, хитаки (ҳаммасини билиб билмасликка олиб кулиш) кулади. Худди, энди никоҳи бузилганлар биттага кўпайиб, унга енгил келиб, обрўйи ортиб кетадигандек.

– Вой, билмай тиқиб қўйибман.

Беқилиқ, бетайин, санқи, беишни маврид-бемаврид, вақти-бевақт шундан топасиз.

Подайиғин – зўр жой. Ким бўлсаям бирор нарчасини эл кўзи деб ташлаб, қўйиб кетса биронта бориб ушлаш у ёқда турсин, қайрилиб, қайтиб қарамайди. Лекин, бегонани нарчасига ўтган-қайтганда адашиб кўз қирини ташлаганин шу заҳоти бутун қишлоқ ўтирган жойида билади. Ўғриларам тегмайди.

Биров улови нобоплигидан бозорлиғини қопи билан қолдиради; биров чеканадан қайтган оқсоғини қантаради. Яна бири туман марказидан қўрқадиган эшагини калта тушовлаб, узун бойлаб кетади. Подайиғин ҳам кўпкарини паккаси, қораси, сомонидай жой – минг кўзи бўлади. Хотин-халажнинг шу тўдаланиб туришини камига эрмакка элакка чиққан есирни ҳам, эрсирган ҳамиишаги қисрниям, бедарак йўқолганиям, чўкканниям шу жойдан қидиришади. Бузов бўшаса-ю, ит қочсаям. Болалар бу ерни марра жой дейишади. Тўғри, яна битта жойни марра дейишди. У қишлоқ билан Бирэшак даласи орасидаги баланддан-баланд, лукка, яхлит қоятош. Атрофида қир ҳам, сой ҳам йўқ. Тептекис даланинг ўртасида. Худди осмондан тикка тушиб ерга санчилган устундек. Аслида қояни кичиги бўлмайди-ку. Отиям зўр – Осмон Устун. Ким қўйса ҳам боплаган. Одамлар кўпинча Осмон Усти дейди. Уни устига биров чиқолмаган, чиқолмайди ҳам.

Бирэшак даласидан кейин Осмонсой, кейин Баланд Осмон қишлоқлари келади. Мехоям, Чақур-Чуқур, Ана-Муналар сал берироқда. Бир-иккитаси жиртиллашиб қояга чиқаман деганда, бесабзи-пиёз кетишган, дейишади. Яна айтишадикки, шаҳарнинг йигирма қаватлик

уйидан ҳам баланд эмиш. Адабиёт муаллимининг ай-тишича, Шаҳрисабзда шунга ўхшаш қоя бормиш. Фақат у қоя эмас, Оқсарой деган қасрнинг қолдиғи эмиш. Катта пошшо қурдирган дейди. Пошшога ҳурмат келтириб отини айтмайди. Шунга ўхшаб кетармиш. Мерган эса Самарқандда бир қадимий бино бор. Сиеб бозорини қаватида. Ўшанга ўхшайди, дейди. Уларни кўрмаганман, бир нарса деёлмайман. Кўрмаганимни ёзолмайман, кўринмаганиниям.

Осмон Устун атрофи кеч кузда ер ҳайдаш ва ёзда ғалла ўримида тракторчи, комбайнчилар иссиқдан соялайдиган, шамолдан паналайдиган жой бўлади. Бошқа вақтлар биров олдига боришга қўрқмасаям, яқинлашишга ич-ичларидан ҳайиқишади. Бунга ўша бир-ик-киталарнинг учиб кетганлари сабаб бўлса керак.

Ҳар ҳолда иягига тук битиб, ўзича бўз бола бўлиб қолганлар эррайимлик қилиб, қариллаб, баъзида "маррада учрашамиз" дейишса, нейлон кўйлакни очиқ ёқасига каштали, четларига мил-милак тизилган хаштала қўлрўмолчани қўндириб олган киройилари "қайси маррада", деб сўраб қолишади. Худди Осмон Устунда бирор иши бордек. Бу ернинг эгалари қаптарлар. Эҳе, бу ердаги қаптарларни сони бор, саноғи йўқ. Инига тулкиям, ўғриям чиқолмайди. Фақат илонлар, калхатлар етади. Бировлар қояни усти одам оёғини кўрмаган деса, биров усти тўла мазорат дейди. Худди бир қабристон майитни жанозасини жаппасига ўқиган одамдай. Кейин ҳар замон-ҳар замонда қоянинг учидан ергача шапалоқдай-шапалоқдай камалаклар қаноти босади. Тиригини, учиб юрганини биров кўрмаган. Қоянинг шамол пана тарафидаги тераклардан баланд дов-дарахт бу яқин ўртада йўқ. Йиқилса, Сангзорга кўприк бўлади. Шуям қоянинг ярмининг ярмига етмайди. Қора-қора бўлиб кўринаётган ковакчалар қаптарларнинг ини. Белбоғ-белбоғ кўринишдаги оқ-қора, сарғиш, кўкиш тошларга безақдек ярашган ковакчаларни ичи бир тус – оппоқ. Шамоллар бош тиқиб оқартирган бўлса керак. Ковакчалар худди одам бошини

ёнма-ён, устма-уст, қатма-қат териб чиққандек кўринади. Бошлар бир-бирига бош қўйганча ухлашгандек туюлади. Шамоллар бир-бирини қувалашиб ковакларга бекинишини, кейин ёмон одамларни кўришса бир-бирларига ҳуштак чалиб хабар беришларини Энамнинг эртақларидан биламан.

Қояга узоқдан қарасангиз, тепасида камарлар ҳам кўринади. Ҳар жой, ҳар жойда парча-парча бўзаламлар ҳам. Форин кичкинаси, кавакни каттаси камар бўлади. Айниқса, иккита ёнма-ён — бири катта, бири кичикроқ камарлар сирли кўринади. Қояни кўзларига ўхшайди. Худди бир кўзини сал қисиб, "қалайсан жўра, икковимиз қачон гаплашамиз?" — дегандек туюлаверади. Шунинг учун бетига қарамайман. Чиққиллоғим — тирноқ олгичимни ўйнаганча нима дейишга гап тополмайман.

Қиш адоғида қор босган қоя бошини бодомлар бир текис очилган оппоқ гуллари билан янаям безайди. Кўклам авжида чўғдек қизғалдоқлар эгаллайди. Энг теласидан пастки қиррада бир дарахт бор, дейишади. Биров ёнғоқ дейди, бири арча дейди, бошқаси — тўда дўлана. Яқинлашсангиз, ҳеч нарса кўринмайди. Қояларга узоқдан қараган яхши. Яқинига борсангиз, устингиз тўла силлиқ тош бўлади.

Капалак қанотларни биров ушлашга қўрқади. Қанотларга одам кўзини расмлари чизилгандек. Қанотларни илкисдан кўрганлар шошганидан нима қиларини билмай, бир майдон зинграйиб тикилиб туришади. Атрофийам тўла шундай кўз-қанотлар эканлигини кўргандан кейин, ёқасини кўтариб туфлаганча жўнаб қолишади. Чунки, қанотдаги тукчалар шамолда, иссиқда товланиб, капалак худди кўз қисгандек бўлади. Шундан қўрқишади. Мен биттасини китобим ичига солиб, кўрсатишга Энамга олиб борганимда қанотта бир қараб: "Ҳа, буни танийман", деганлар. Аслида капалакни мактабга олиб бормоқчи эдим. Лекин, нимага шу вақтгача бошқалар олиб бормаган, деган фикр бирдан калламга келиб қолди. Айтмаган бўлсалар ҳам, Энамни товуши

дан: "Жойига қўйган яхши, балажон", деганларини англадим. Йўлим тушиб капалакни жўраларига қўшмоқчи бўлганимда, биронтасини топмадим. Кетиб қолишган экан. Бир ўзини ёлғиз қолдиришга, ташлаб кетишга кўнглим бормади. Янаги сафар қўшаман, деб олиб қўйганман. Бекитиғлик.

Энг қўрқинчлиси, қоянинг кун ботишидаги ялтироқ тош. Балаңдлиги одам бўйи, эни эшиқдай келади. Худди атайлаб ўрнатилган ойнага ўхшайди. Ойнадан бироз хирароқ бўлса-да, ўзини солиб кўрган одам ўзлигини танийди. Қўрқинчлиси бу эмас. Ойна олдидан кетганингиздан кейин бир муддат ўтгандан кейин ундаги аксингиз сиз кетган томонга эмас, балки бошқа тарафга секин, худди ўзингиздек юриб кетади. Худди футболда гол урилганда секинлаштириб кўрсатилгандек, бамайлихотир қўзғолади.

Нафас унга "Санги ойина" деб ном қўйган. Шундай тош Исфарадан бир шаърий қадам жанубдаги тепаликларда ҳам бор экан, дейди "Бобурнома"дан ўқиганлигини ўзича билдирмай. Бир шаърий дегани неча қадам эканлигиниям билмай, гапининг авзойидан худди Исфаранинг ёнида-ю, бу шу тошга чиқиб ўйнагандек.

— Бу жой подайиғин эмас, модайиғин бўпти-ку, дейди, ҳушига ёқса ўрлаб, эрмакка эниб, иши бўлса-бўлмаса хоҳлаган ҳовлисига кириб-чиқиб юрадиган, кўнглини кўчасига кунига бўлмасаям, кунора, баъзан ҳафтада тоғдан ё арча кесган, ё кўкнор эккан, ё алқар, ё айиқ отаман, деб чиққан ўғриман деганни ушлайдиган Мардон тентак эшагини икки қулоғини ўртасига энгашиб секингина.

Эгасининг энгашганидан хавотирга тушган ҳанги тушундим дегандек, бошини янаям ҳам қилиб, халачўпининг кураклари орасига санчилишини олдини олганча, хода таранг тиқилиб, пакки билан тилиниб, тешиги каттартирилган бурни билан бир "пр-р" деганча дам қайтариб, зиппилаганча ўрлайди. Бежови келтирилиб таралган, худди ГАИларни олатаёғидек келадиган думини тез-тез чапу ўнг қилиб қичаганини билдиради.

Энишда, албатта эшакка ё бир жонлиқ ёки бир ўғри маташган бўлади. Ўғрини Шурикни киносидагидек қилиб қўлларини ёнига текис боғлайди, арқонни эгарига илиб, тўғри прокурорни олдига олиб боради. Бирикки мелисага олиб борганда кўп маза қилмаганидан, ўғриларни ўғринча қўйиб юборганини эшитгандан буён улар билан иши йўқ. Тўғри прокурор билан гаплашди. Мардон билан прокурор ўртасида ҳеч қандай гап йўқлигини ҳамма билади. Мардон қилган ишни номаъқул демасиниям. Шунинг учун зах девор нам тортгандек, қўли сал эгрилар Мардонга кўзи тушса, бетини тескари қилишади. Кўрмаганга олишади. Авваллари қўлга тушган эшакниям эшагига матаб олиб келарди. Ҳозир бас қилган. Бирда тоғнинг нариги бетидаги Майката тожикларидан бирини ушлаган. Майкатани ҳўкизни судраб кетадиган Ҳисори ҳангиси орқадан келаётиб, марказга тушган жойдаги мошинлар қаторида светорфорда тўхтаб турганда тўсатдан Мардонни эшагига ирриган. Устида эгаси ҳам бўлган. Шу-шу эшаги ортидан эшак судрамайди. Бу томоша роса гап бўлган. Айтгулик эмас. Эшитгулиги йўқ.

Кўкнор экиб қўлга тушганлардан биттаси аччиқ устида кўчама-кўча қўли боғлиқ: "Устинга тожикни эшаги ирғиб ҳам шу ишингни қўймадинг, деб ўзича Мардонни шарманда қилгандаям, ҳеч кими қолмай сўккандаям, мен мафияман, эртага одамларим сани ўлдиради, сани тошга бостиртираман", — деб пўписа қилгандаям миқ этмай олиб кетаверган. Нима бўлсаям прокурорни олдигача чидаган. Хат-қалам тутагандан кейин хайрлашган киши бўлиб, кишанлини бир уриб жағини тушириб қўйган. Синдирган. Чил-чил қилган. Кам бир ой гапириш у ёқда турсин, овқатни орзидан емайдиган қилган. Тентак қачон уришни билади. Шу-шу биров унга бир нарса демайди, деёлмайди. Дегиси ҳам келмайди.

Биз жўрам Нафас билан ҳар саҳар шу ерда учрашамиз. Қўйларимизни қўшиб бугун қаерда боқишимизни маслаҳат қиламиз. Тўғриси, аслида ҳар саҳар

бизни бу ерда Ўтай овчи кутиб турган бўлади. Қишлоқда иккимиздан бўлак ҳеч ким билан гаплашмайдиган, ҳеч кимнинг юзига ўхшамайдиган, хурсандлиги ҳам, хафалиги ҳам билинмайдиган, бири кўк, бири қора кўзининг икки чеккаси қулоқларига улангудек қийилган, носқовоқдай келадиган бурни тиржайишнинг кучидан тарвайиб, ёйилиб кетган, маънисини ҳеч ким ангнимайдиган чехраси билан бизни кутиб турган бўлади. Нимагадир бизни кўрганда хурсанд бўлиб кетади. Икки кўзи икки рангда эканлигидан одамлар кўрқиб кетмаслиги учун доим бир кўзини сал қисиб юради — гоҳ чапини, гоҳ ўнгини. Қўшилишиб қўй боқамиз. Шерикмиз. Баъзида қўйларини қўшиб, бирор юмуш билан Самарқандга кетади, ё туман марказига тушади. Ё ўша кун пешиндан кейин ёки эртасига биз, албатта, маза қиламиз. Борган жойидан бизга нимадир тегиш бўлиши аниқ.

Кечқурун, подақайтар маҳали, баъзида кечроқ учовимиз тағин шу жойда тарқалишамиз.

БИРЭШАК АНГОРИ

Бирэшак — бу жой номи. Колхознинг ғалла экадиган ери. Ёмонтов ва Қароқчилов ўртасидаги дала. Нафас билан Бирэшакнинг учи-қийриги йўқ ангориде қўй боқиб юргандик. Жума кунини эди ўшанда. Тоғда қўй боқиш ҳар ҳолда қийин. Тоғу тошга чиқишинг, тушишинг, улоққан чиги, кал эчкини деб қирма-қир юришингга тўғри келиши тайин. Кейин жондор ҳам бор. Энг ёмони ўрмонбеги дегани. Индамасанг ҳар ҳафта бир қўй олади. Дунёни комиссия билан катта босган шекилли, ҳали "комиссия бор", ҳали "катталаримиз тўй қилаяпти, бир қўй бермасам уят бўлади", деб қўли етганини ушлайди. Оч бўридан баттар. Танлаб ейди, баччагар.

Энг осон қўй боқиш ғалла ангори, ғалла оқ даласида бўлади. Билмасангиз айтиб қўяй, ангор, оқ дала деб ҳосил йиғиб олинган майдонга айтилади. Оқ даладан

терилган машоқ, сомон йиққан-терганники. Эскидан шундай. Қоровул ҳам, ҳосилот ҳам, раис ҳам машоққа тегмайди. Хуллас, валла ангорда қўйлар кўз ўнгингда, йўқолмайди, бировнинг отарига қўшилиб ҳам кетмайди. Фақат бир нарса – соялайдиган жой йўқ. Шуниси ёмон.

Биз ҳам бўш келмаймиз. Чўпон таёқларимизни бошини бир қилиб, устига бирор бир жандани ташлаб, чайла ясаб оламиз. Ишқилиб, бошпана. Тўғри, чўпон таёқларимизнинг бири узун, бири калта. Овчини таёғи энг узун, Нафасни таёғи меникидан сал калта. Чўпонлик иримларига кўра, кўчадан топиб олган таёқ билан қўй боқиб кетилавермайди. Тоза жойдан олинган таёқни бир учидан кафтлари билан қисимлаб, басма-бас ўлчаб олинади. Ҳар бир кафт алмашиши чўпон қўшининг ҳар бир сўзига биттама-битта мос тушиши керак. Матал-қўшиқ бундай:

Тол таёқ, толман таёқ,
Эга, эга бошини ема,
Минг қўй боқиб,
Муродига етган таёқ.

Буни ҳам Овчи ўргатган. Кафт ўлчовида ўн тўрт кафт ўлчаб чўпон таёқ қилиб кетаверса бўлавермаслигини, ушбу қўшиқни айтиб, таёқ кўтарса, молига касал йўла-маслиги, бўри доримаслигини айтган. Биз шундай қилганмиз. Шунинг учун қапамиздаги таёқлар узун-калта бўлиб, чайламиз ўхшамай қолгани учун, Овчининг ўзи бир хил узунликдаги ходалар олиб келиб, ростмана чайла ясаб берган. Қаерга кўчсак, биз билан бирга.

Бундан бир неча кун илгари бу ерларда иш қизғин, ур-тўполон авжида, бир қанор сомон деб эшагидан ажраганлар нечов эди. Ҳозир ўтириб ўша пайтларни кўз олдинга келтирсанг, ишонгинг келмайди. Бир қанор сомонни деб томоғини йиртганларни, жиққамушт бўлганларни, айби фалончиникилиги учун кўринган ерига ўроқ санчилган эшакларни қон ширғираб туришларини эсласам кўнглим бузилади. Фалончини эшаги

деб таёқ еган қанча, фалончини эшаги бўлиб арпага қарамагани нечов.

Мана, учи-қийри йўқ ангор барчадан ортди-ку! Ҳозир ҳам қунт қилган, ҳафсаласи, ғайрати бор одам истаганча сомонни йиғиши тайин. Ҳув, кўз илгар-илғамас тўзонлар ғалла ўраётган комбайнларнинг чанги. Дунёнинг қўтир жойи ҳозир ўша ер. Оқ далада эса ёлғиз бир киши — Мерган сомон йиғади. Унда-бундаги тоғдай-тоғдай ғарамлар шу кишиники.

Баъзида ишёқмас ёки вақти тигиз, ёки янги пул топган пўримлар сомон сотишимизни сўраб келиб қолишади. Сўраган одам таниш бўлса, Овчи сотмаслигини айтади. Нотаниш, бошқа жойни одами бўлса сотади. Яхши пул қилади. Баъзида кечаси сомон ўғрилари ўз ишини қилишади. Еру кўкка сиғмаган ғарамдан бир пар сомон қолдиришмайди. Овчи бундан хафа бўлмайди. Янги ғарам қилаверади. Қайтага хурсанд бўлади. Қилган иши бировга керак бўлганидан, бировга ёрдами текканидан қувонади. Қувонганини кўзидан билемиз. Ғарами ўғирланган кун яхши-яхши маталлар айтиб беради. Бироқ, қувонганини билдирмайди. Билдирса, одамлар тентак эди, энди чап-чаққа жинни бўпти, дейишлари тайинлигини биз ҳам сезиб қоламиз. Битта-яримтаси ўғирланган ғарам жойини кўрсатиб, "кеча мана бу ердаги ғарамни ким сотиб олди, майдаси кўп яхши сомон эди, олмоқчи эдим", дейишса: "Форишлик бойваччалар обкетди", — деб ванг қўйворамиз. Ҳаммагаям ҳамиша тўғри гапириш ҳам яхши эмаслигини билиб бораяпмиз-да. Биз шундай деганимиздан кейин Овчи бизга ўнг кўзини қисиб, "бопладинлар" дегандек белги беради. Биз бундан гувраямиз. Бош-ку ёрилган йўқ. Ёрилсаям, меҳнатинг куй бўлганини бировга билдирмаган дуруст. Буни бизга Овчи ўргатгани. Савдоси юришган кунлар бизларгаям чўтал тегиб қолади. Дафтар-қалам пули дегандек.

— Пул-ку кўп яхши нарса эмас, пулсиз умуман ёмон, — дейди иккимизга тенг ташлар экан. Пул борга дармон, йўққа армон, деб ўзича матал ҳам тўқиб қўяди.

Биринчи марта пул берганда олмаганмиз. Шунда қаттиқ хафа бўлиб: "Ман ҳам одамман. Бу маники эмас, ўзларингни ҳақларинг", — деган. Кейин ўйлаб қарасак, ҳақиқатан ҳам биз йиғишга ёрдам берганмиз, қороллаганмиз.

Элнинг бирови Овчига "айиқни қораси — сояси теккан, зиёни дориб эси оққан" деса, бирови "элни дуосига қарши борганга даво йўқ, қайтиб одам бўлиши гумон", — дейишади. Овчи ҳақида бор-йўқ эшитганимиз шу.

ТАЗАРРУ

Кун пешиндан оққач, амаки намоздан қайтди. Белборларини дастурхон қилиб, бозорликни паққос туширдик. Бугун ҳам бирор афсона, матал эшитамиз, деган ниятда амакининг оғзига тикиламиз. Чунки, ўзлари эрталаб кўйларини кўшиб кетишларида: "Бозордан қайтсам, бир қизиқ нарса айтиб бераман", дегандилар. Эслатмасак ҳам эсларида бор экан.

— Шу нарсани ўзларингча сўрамаганларинг учун раҳмат, — деганди амаки узоқ жимликдан сўнг чуқур дамсар уриб. — Иниларим, биласизлар, мен ҳақимда қишлоқда анча-мунча гаплар юради. Барчасига ўзим сабабчиман. Ўлганимдан сўнг қирқ йил юриши ҳам таяин. Буни олдиндан билардим-у, ҳеч қачон одамлар олдида бўйнимга олмаганман. Ўшанда сизлар энди туғилувдиларинг чоғи. Мани гуноҳимни бўйи сизлардан ҳам, ўзимдан ҳам, Осмон Устундан ҳам катта. Мана, ўн йилдирки, юртдан чиқиб кетдим. Бунга мени ҳеч ким қистагани йўқ. Ўзим, ўз ихтиёрим билан шундай қилдим. Чунки, кўрган одам мендан: "Ўтайбой, Кўкқоядан йиғлаб қайтибсиз, тинчликми?" — деб киноя аралаш, ўсмоқчилаб сўрагани-сўраган эди. Ҳеч кимга ўша йиғи сабабини айтмаганман. Ҳатто болаларимга ҳам. Эсимни таниганимдан буён қилган гуноҳларимнинг энг каттаси, деб ўшани биламан. Аслида аҳмоқнинг катта-кичиги бўлмаганидек, гуноҳнинг ҳам катта-кичиги бўлмас экан. Сенларга айтишимдан мақсад тенг-тўш,

ёру жўраларингга айтингларки, кушу кузғун, курт-кумурсқа, жондор-у, дов-дарахтларга чумолини бошича ситам ўтказмасинлар.

Ўша кун Самарқанд катталаридан бири говимга келиб: "Ўтайбой, айиқ бола топиб бермасангиз бўлмайди", — деб жуда гаранг қилди. Аввалига кўнмадим. Катта пул ваъда қилди. Бели синмаган пулларни шаққиллатиб санаётганда қандай рози бўлганимни билмай қолдим. Аслида одам йўрғақда текканини бажариши, ялангоёқ ялангоёқлигини қилиши лозим экан. Кўрмаганлик курсин, тўрт тангани деб, элдан чиқдим. Қолаверса, менинг ўшанда бошқа иложим ҳам йўқ эди. Чунки, мен бир тийинга қиммат олтиш йиллик умримда бирор жойда ойлик олиб яшамаганман. Овчиликдан рўзгор тебратиб, пулдорлар, катталар хизматида бўлганман. Эл бекорга, овчининг уйида тинчлик бўлмайди, ўлиги ўзга юртдан келади, демаган экан. Мен ўз ўлигини неча йилдан буён қўйишга жой тополмай юрган одамман.

Шу гапни унутманглар! Пулга ружу қўйгандан одам чиқмайди. Катта кетгач, пулни санаб, "қора куннинг ярови" деб, сандиққа ташлаганман. Аслида эса қора кунни кўкайдан чиқариб яшаш лозим экан. Дунёга нимага келганингни жон чиқарда англашингни ҳожати йўқ.

"Қаро кунни орзуладингни, етасан", деганларича бор экан. Тиш берган ризқ беради, нимадан истасанг шундан беради. Истакни расво қилмаслик керак. Ният бутун — ризқ бутун. Тишларинг бутунлигида ниятни катта қилинглар. Ниятни тўғри қилинглар. Ҳамма гап шунда. Бошқа иложим йўқ эди, дейишим ҳам аслида бориб турган қўрқоқлик, тайинсизликдан бошқа нарса эмас. Яқин атрофда мандан бошқа бу тезакни термасди. Ҳаммаси бетийиқ орзу-ҳавасларнинг кўргулиги. Айиқни отмасам мени биров отмасди-ку? Ҳамма нарсани пул ҳал қилади, деган тасаввурлар алдоқчи, сиртмоқ тасаввурлар экан. Пулга қолган кун тубанлик кунидир. Одам пулини ёки мол-дунёсини йўқотганда, айрилганда кўнгли азоб чекмаса, ўзини юқдан халос бўлгандек ҳис этадиган бўлсагина яшашнинг маънисини бошланар экан.

Мосуволикдаги маънида маъни борга ўхшайди. Ҳар ҳолда менда шундай бўлди.

Эртасига эрталаб наҳорни ҳам чала қолдириб, Ёна-сойдаги бир тўда қари дўланани чўтлаб йўлга тушдим. Ўша пайтда у ерда бир эна айиқ яшарди. Айтишларича, бир вақтлар ўтган Григорий деган ўрмончи тоғдан қайтаётса, сел йўлида айиқ боласини кўриб, уйига келтирган. Дори-дармон қилиб бир-икки йил боққач, Ёна-сойдаги дўланага келтириб қўйган экан. Тўда дўлананинг қаваги, каппаси жуда катта. Ўн-ўн беш киши ўтирса бўлади. Ўшандан буён айиқ шу ерда яшай бошлаган. Кўрганлар уни одамдан ҳайиқмасди, дейишади. Ҳар йилги болалари эс энгач, қояга, айиқлар тўдасига қўшилиб кетаркан. Ёлғиз ўзи қаппада қоларкан.

Айиққа озор берган кишини тинч қўймаслигини кўп эшитгандим. Ҳар эҳтимолга қарши, ишни тезроқ битираман деган ўйда Отадан Саманини сўраб олгандим. Ота деганда Катта отамни айтаяпти. Қишлоқда улуф одамларнинг оти тутилмайди.

– Айиқни болалаган деб, Қўнғирдан эшитгандим. Овчи овчига панд бериши мумкин, лекин алдамайди. Саманда саҳарлаб йўлга тушдим. Ёнасойга етгач, тош ортига бекинганча айиқларни булоққа тушишини пойлаб ётдим.

Овчи деганни бари мерган бўлавермайди. Шаҳри-сабздан Ўратепагача менадан ўтадигани йўқ эди. Тўғри тўғрини текисдаям тополмасмиш-у, кўр кўрни қоронғуда топармиш, деганларидаги кўрнинг бири нақд менаман. Кўр бўлмасам кўр тақдир билан топишармидим.

Кийик отиб берасан, деб йил олдин пул беришарди. Изим тўла катталарни одами эди. Катталарнинг турмасак теккан хотинига бўри оғзи, қамоқда ўтириб ўпкасини олдирган бойваччага қабон гўшти, тўнғиз ёғи, ҳезалакка какликни тўши. Маники бўлмаган жонлиқларни отиб бераман деб олдиндан пул олардим. Энг катта палакатим (фалокат) шу. Пулини еб қўйиб бир жонлиқни жонини сотишни хоинлик дейиш кам. Боя айтганимдек, эгаси мен бўлмаган жонлиқларни. Кат-

татоғ кўрган энг охирги ифлос-у, мараз мен бўлай, ишқилиб.

Тушга яқин айиқларнинг шовқини эшитилгандек бўлди. Онаси олдинда, болалари ортидан пилдирашганча эргашишарди. Ҳар замон-ҳар замонда аввал онаси бир ўмбалоқ ошади, кейин болалари энасидан ҳам чиройли қилиб ўмбалоқ ошишади. Икки пилдироқлар қўл ушлашиб ўмбалоқ ошишади. Пайтни бой бермай биттасини отдим. Ўқ бошидан тегди. Иккинчисидан сўнг қимирламай қолди. Онаси унинг олдида айланавергач, унга қарата ҳам отдим. Шундан сўнггина ярадор оёғини судраб, бир боласини эргаштирганча тоғ томон қоча бошлади. Тезда ўлжамни олдимга ўнгарганча қишлоққа қайтдим. Ҳеч ким кўрмасин деб Каттакўлнинг қамишзорини оралаб уйга етгунимча она сутим оғзимга келганди. Ҳаракатларим зое кетмади, ҳар қалай. Фақат Ота билди. Шуниси чатоқ бўлди. "Одам боласига лойиқ ишни қилсанг бўлмайдами, бир номусулмонча бўмабсан-да", деганча "қайта қорамни кўрсатмаслигимни" тайинладилар. Ота одамлар нима қилганини нафас олишидан билардилар. Бошимга дориган қарониям кўрган бўлсалар керакки, бошқа бу ҳовлини булғамаслигимни бекорга айтмагандирлар.

Орадан сал ўтмай бетини биздан бекитиб, ўзига ўзи гапиради: отда гуноҳ бўлмайди, от берганниям. От қамиша шаҳид.

ҲАЁТДАГИ ИЗЛАР

Қишлоқда ҳаёт деб уй, иморатнинг олди қисмидаги боғ, экин майдонини, томорқа деб орқа тарафидаги ерни айтишади. Одатда, уй-жой ернинг ўртасида қурилади. Биров ҳақида гап кетиб, тирикчилиги тор экан, деса билингки, ҳаётгям, томорқасиям қисилган, кичик бўлади.

— Эрта қишда ҳаётимда айиқ изларини кўрдим. Ўшанда танамдан ўт чиқиб кетганди. Кейинроқ изларни тез-тез учратадиган бўлдим. Ўзини кўрмайман, пой-

лаб ётишга эса қўрқаман. Еганим ичимга тушмай қолди. Бир кун кечқурун катта қизим болалари билан меҳмончиликка келаётганда ювимиз олдида тик турган айиқни кўрибди. Эртасига эрталаб ваҳима билан, кўпни кўрган деб Отани олдига бордим. Ота саломимга алик ҳам олмай: "Айиқ билан юзма-юз бўлгин, йўқса нафақат сени, бутун қишлоқни тинч қўймайди", дегандилар. Олдиларидан "хўп" деб чиқдим, лекин айиқ ортидан бормадим. Қўрқдим. Қўрқоқ билан сотқинни йиғиб келса хоин бўлади. Мен неча бир жонворларни ишончини ҳам бир пулга сотган одамман. Назаримда, қишлоқдан чиқишим билан ортимдан келиб, бўйнимдан буққанча Ёнасой томон судраб кетарди.

Бу орада айиқ отганимни бутун қишлоқ билди. Учрагандан сассиқ гап эшитадиган бўлдим. Чунки, ҳафтада икки марта кечаси қишлоқ оралаб айиқ юришининг сабабчиси мен эдим-да.

Яна бир гап: Қишлоқда ўшанда айиқ отиш гуноҳ ҳисобланарди. Сабаб — охирги катта очарчилик йиллари қишлоқ аҳли айиқ гўшти билан кун кўрган, оқсоқоллар ўшанда: омонлик келса, айиқ отган одамнинг юзига қараманглар, — дейишган экан.

Гап-сўзлар жондан ўтгач, қўшотарни яна елкага ташладим. Саманни сўраб боргандим, ҳатто келдингми ҳам демадилар.

— Азобинг энди бошланади: бошинг омон бўлсин; тур, жўна, — дедилар, холос, юзларини тескари қилиб.

Аччиқ устида уйга ҳам айтмай йўлга тушдим. Ўшанда, назаримда, мендан кучли одам йўқ эди. Овчининг пихи қайтса шундай бўлади. Одамдан ақл олинса кўзига ўзининг аҳмоқлиги пеш бўлиб, бошқа ҳеч нарса кўринмаскан.

Ҳафта-ўн кун тентираб айиқ қидирдим. Кечалари қишлоқларни қора тортиб ётаман. Икки кеча ўрисдан қолган эгасиз чолдеворда ётдим. Эртаю кеч қулоқларим остида айиқнинг пишиллашига ўхшаш товуш эшитилаверади. Еганим ҳам, ичганим ҳам сув.

Эрта саҳар, кун ёришиб келарди. Хаёл билан бўлиб бир пайт қарасам, Тумшукнинг қаншари — каллагига келиб қолибман (Каллак деб тоғнинг туртиб чиққан, уч тарафи ҳам жарлиқдан иборат қисмига айтилади). Орқага қайтдим. Не кўз билан қарайки, мендан уч қадам нарида ўша Она айиқ турибди. Кўзлари чўккан, жунлари тўкилиб кетганди. Айиқни жуни тўкилса оғир меҳнат кўрмаган, хомсемиз, пўкки одамнинг кийимсиз турганига ўхшаб қоларкан. Қўшотарни қўлга олгандим, айиқ бир уриб учириб юборди. Менга қандай бунчалик тез яқинлашганига ҳалигача ақлим етмайди. Кейин жойига бориб ўтирди. Жонқолатда пичоққа ёпишдим. Белбоғда қини бор-у, ўзи йўқ. Шунда ўлимни бўйнимга олдим. Одамлар: "Оғир касал бўлиб, икки дунё ўртасида қолганингда олам кўзингга чиройли кўринади", дейишса, ишонмасдим. Бунга ўшанда имон келтирганман. Кўз ўнгимда беш болам, хотиним ўтди. Қилган яхшилигу ёмонликларим бирма-бир тикланди. Энтикканча нафас оламан. Жондор мен томонга бир қадам ташлади-ю, тўхтади. Кўзини кўзимдан олмайди. Қулоқларим остида, кенжамнинг овози эшитилгандек бўлди. Чўкка тушдим. Ўзимча калима қайтармоқчи бўламан. Қани энди оғизга солса. Кўзим шишадек, бошим қайроқтошдек қотди қолди...

Кейин ўнг елкамдан бир томчи илиғлик билқилаб ўнг қулоғим устига ўтди. Шунда ғажиб ташлашини тасаввур этиб, йиғлай бошладим...

Шунда унинг қулоқлари остида ҳам боласининг овози акс-садо бергандир?

Умримнинг қар бир куни, ҳар бир соати, ҳар бир дақиқасида нима қилганим аниқ-тиниқ хотирамда тикланди. Яхшилиқларини тополмадим. Ҳаммасига рози бўлдим. Умрни расво қилганимга иқрор бўлдим. Ҳар бир нафас олиш ва чиқаришнинг маънисини нима эканлигини тушунгандай бўлдим. "Гуноҳларингни ўз билгингча бўйнингга олмагунингча ёки исботи билан кўз

ўнгингга кўрсатмагунча жонинг ҳам олинмайди", деганлари ори рост экан. Ҳақ рости экан.

Кун ёруздан қош қорайгунча айиқнинг олдида тиз чўкиб ўтирдим. Нафас олдимми-олмадимми, эсимда йўқ. Шунақаси ҳам бўларкан.

Бир умрлик вақт ўтгач айиқ ўрнидан турди. Турди-ю, танасига номутаносиб тезлик билан ортига бурилди. Бурилди-ю кетди.

Қуёш эндигина ботаётганди.

Полвоннинг менга тегмаганлигини ҳақорат деб биламан. Бу ҳақорат овчиликни касб этганимдан буён жонзотларга қилган хиёнат ва жабрларим учун жавоб бўлса керак. Овчилигим — озорчилигим учун берилган чала жазо эди. Баъзида тушимга айиқ киради. Ўрисдан қолган вайронада икки кун ётганимни кўриб, Григорийга тегишли одам, деб ўйлагани учун ўлдирмаган-дек бўлаверади. Шундай ҳам бўладими?

Бўталарим! Сенлар хиёнат билан покликнинг юзма-юз бўлганини кўрмагансанлар. Поклик ҳеч қачон, ҳеч нарсага алишилмас, сотилмас экан. Сотилган заҳоти ўлишини тасаввур ҳам этолмайсанлар.

Сенлар соддалик билан такаббурликнинг, мардлик билан номардликнинг, ҳалоллик билан ҳаромнинг бетма-бет бўлганини, афтода раҳму шафқат билан мукамал ваҳшийлик юзма-юз турганини кўрмагансанлар. Шоҳид бўлганларингдагина гапларимнинг марзини чақасанлар. Ҳаммасидан ҳам ожизликнинг зўравонлик устидан ғолиб келган куни қурсин экан. Мен шу кунни кўрдим. Бу кунни умримдаги энг оғир кун, деб ҳисоблайман. Бу кун бош-оёқ гуноҳлар гуллаган, шармандали умрга тенг кун эди. Сочларим оппоқ бўлиб кетганлигини бетимни сойда сувга ювганимда билдим. Бу юзсизликни кўрмасам яхши эди.

Уйга қачон, қандай келганимни билмайман. Кўзимни очсам, бошимда хотиним йиғлаб ўтирибди.

Мардлик, яхшилик қилиш ҳақида гапиришга ҳам-манинг ҳам ҳақи йўқ экан. Энг камида мардлик ҳақида бу ёғида ҳалолдан йиққан жири бор одам гапирса

ярашади. Ялангоёқнинг марддигдан ё кўзи чиқади, ё оғзи йиртилади. Энг бўлмаганда марддигининг кети очилиб қолади. Мардликни биров ҳисобидан қилганлар охири ё Мардон қолига, ё менинг кунимга тушишади. Мардоннинг адолатпарварлиги элга эриш туюлиши ва менинг кеч бўлганда тошган ақлим улус кулгусини келтиришини алоҳида гапириб берарман. Шу гапларни айтган куним билингки, менинг сўнгги кунимдир. Умрнинг ангори ҳам кўриниб қолди, шекилли. Ангорга эга чиқмаслигини энди тушунаяман. Оқ даладан терилган машоққа биров эга чиқмасини, "Қароқчийам машоқдан кўрқади, отдан тушиб кўзига суртади", деган гапни сал ангидим, қоғи. Искотга нима учун буғдой қўйилишини ангигандайман. Умр оқ даладан ҳар кунимни машоқ деб териб юрганганимни, искотимга машоқ деб нима териб юрганганимни эсласам, дир-дир йирғайман. Йирғайману ёшим йўқ. Ёшсиз йиғи беҳайрдир... Машоқ деб терганим нима эканлигини ўйлаганим сари одам ҳеч қачон ўлмаслиги ўйлови босади. Гап кўп. Ёшлигимизда қарилар, "кўп ўйланма, ўйловди куни қурсин", — дейишса, кулардик. Ўйлов ўйиб тушмагунча қўймайди-ёв.

Эртаю кеч кўз ўнгимда ўша манзара — ботиб бораётган қуёш, қуёш томон кетаётган айиқ пидирашиб ўмбалоқ отаётган айиқчалар... қўл ушлашиб бирга-бирга ўмбалоқ ошаётган айиқчалар...

Билмадим, бу ҳол қачонгача давом этаркан.

Аканг мерган, какликни кўзидан урган, деб тўшни очиб юрган эканмиз, кўргуликни зўри ўз кўлимиз билан тос теввамиздан қанқиллатиб, қарсиллатиб уриб қўйган экан.

Яхшиям бир тўмпоқ, ёмон ҳам бир тўмпоқ. Болалар ўчоғидан ўт бермасая, доғини кўрсатмасин. Мен бир кунмас-бир кун бир балога, бир қарога, бир зиёнга йўлиқишим аниқ. Балого болалар аралашмасин, носоғим тегмасин, ноқисим урмасин, деб тоққа чиқиб кетганман. Ўшандан буён кўнглим Осмон Устунни устидаги гиёҳсиз текис майдондек, — дейди худди қояни

билан.

Мерган шундан сўнг анча пайт жим қолди. Бизлар ҳам. Гап билан бўлиб қўйлар давлатнинг лалми полизига тушган экан. Сезмай қопмиз. Кўп ўтмай, полиз қоровули саноқли саккизта сариқ соқолини селкилатиб дунёни бошига кўтарганча қўйларни олдимизга ҳайдаб келди. Бақира кетди.

– Ҳей, сенларга гап ҳам ҳайф. Ўтоғоларинг Ўтай бўлса, гўр ҳам бўлмайсанлар! Оталарингга айтмасам... Ўзингни-ку бўларинг бўлиб, бўёвинг синиб, энди гўдакларга нима каромат кўрсатаяпсан?

УЙДАГИ ДАРС

Энам ҳеч кимни қайтган демайдилар. Кетган деб қўядилар, ҳали-замон келиб қоладиганлигидан хабардор одамдек. Арвоҳ ҳамиша ҳозир эмиш. Бир кун "Ал-помиш"ни ўқиб бериб, бахши Фозил Йўлдошдан ёзиб олинганлигини айтувдим, ҳа дуруст, пастки қишлоқдан, дедилар.

– Оқибатли. Тунов кун келиб хабар олиб кетувди.

Бу гапларни биров айтса, ё Мардонни отини олади, ё қариб кўзига қаро кўриниб, гапини адаштириб қўйипти бечора, дейишади. Лекин, Энам ҳақида бундай дейиша олмайди. Бир ювиқсиз, жиртаки келинчак Энамни кўнглини хира қилиб, кейин қирқ кун тандирини ичидан чиқмай, кесак ковотиб еб, тандирдан чиқиб тўғри Энамнинг олдига келиб ўзини таппа ташлаган. Бундан бошқасини бу ёзиғлар кўтара олмайди. Сиз ҳам хаёлингизга эҳтиёт бўлинг.

Энам нима деса эшитган қулоқ борки, бор гап шундай экан, дейди.

Қиш кунларида қишлоқнинг муллеси Тиловберди бобо иккита бозараки нонни янги дуррага тукканча қанда қилмай келади. Шунда уй ичида ҳеч ким қолмайди. Иши зарил ҳам, чойини чала ичганни ҳам опам ғазабга оладилар. Йўқ ердаги ишларни буюрадилар.

Тиловберди бобо Энам билан сўрашиб бўлгач, менга азув ўргатишни бошлайди. Икковимиз хонтахтага мукка гушамиз.

– Яхшилаб ўргат Тиловбердижон, – дейдилар Энам пахтадан чигит ажратар эканлар. Сану мандан қоладигани шу. Илм ўргатишдан зиёди йўқ. Ҳисобини ўзим қиламан. Бойловдаги бўрдоқилардан ушлаганинг саники. Ман рози.

– Қўйинг-э, Эна. Мен қарзимни узаяпман.

– Галимни қайтарма. Илм бергани кўнгли тўқ бўлмас экан, берган илмиям оч бўлади. Сан баламни яхшилаб ўқит. Тиладим. Эртага ким нима деса, илм шу экан деб, оғзига қараб ўтирмасин.

Бобонинг дами ичига тушиб кетади. Бир варақ қорозни салласи қатидан қўллари қалтираб олиб, унда ёзилган ёзиқларни ўргатишни бошлайди. Ҳарфларни бир-бирига уриб, шариллатиб ўқийман. Энамнинг димоғлари чоғ бўлади.

ОҚДАЛА АДОФИДАГИ ҚОЯЛАР

Полиз қоровулидан эшитган даккимиздан кейин амаки ўрнидан секин турди. Одатдагидек каштасини келтириб этагини қоқмадиям. Дастурхон бўлган белбоғини бир учидан маҳкам сиқимлаб, судраганча ангорнинг ўртасидан қишлоқ сари одимлади. Сал ўтмай пичоқсиз қин сирғалиб тушди. Йўл-йўлакай ортига бир неча бор қараб ҳам кўйди. У киши қоровулнинг гапидан хафа бўлгани йўқ. Қоровулни гапига кулоқ ҳам солгани йўқ. Эсига бир нарса келди шекилли, шунинг жавоби ёки ҳисобини беролмай қийналди-ёв. Ортидан қараб қолдик. Ангор адофида, қишлоқ ва ангорни чегарасидаги баланддан-баланд катта қоятош Бирзшакни киндигидан, зўр бўлса катта бир қайрағочдай кўринади. Бир қаро бўлиб кўринади. Овчининг ортидан қараб қоларканмиз, қишлоққа, қояга яқинлашган Овчи қояга қўшилиб кетди. Кейин ажради. Қоя иккита бўлди. Икковиниям бўйи тенг бўлди. Кейин яна битта. Бир қўшилди, бир айрилди.

Шунда Нафас: "Овчига қаро дориди", деди. Ҳайрат ўрнини ваҳима босди. Нафас хиштаровлаганча чўкка тушиб калима қайтара бошлади. Эсим уникидан кейин юришини билиб қўшилган бўлдим. Лекин, кўнглимда Отам айтган гап бўлди: "Одам боласи бошига кўргулик тушганда, кўзига қаро кўринганда эгасини эсга олади. Яхши кунида эсласа жони чиқиб кетади. Буям бир синоат. Олчи кунларингда гидигинга (кучукча) салом бериб юрганлар итмисан демайдиган кунда, туғишганларинг тескари бўлиб, амаллаб турган амалинг хайр-хушниям насия қилиб кетганда эсингга тушади. Ҳаммасига одамни ўзидан. Айбдорни ахтарма, пул билан, мол билан кўнглини оламан ҳам дема. Минг гапирган билан энди ўрнига тушмайди. Қишлоққа мачит қуриб берганингдаям балаларни ота-энасини кўнглини тўлдиролмайсан. Кўринганига чидайсан. Садақа қил. Сабр берсин. Сабр сўра..."

Бу гапни қишлоғимиздан бировга айтган. Ўғли "Жигули"да бир тўда мактаб болани майиб қилиб қўйгандан кейинги можаролар олдидан айтган. Отини айтсам уят бўлади.

Шундай катта қоя ҳам, якка одам ҳам бирдек кўринганини орадан анча вақт ўтгач англаганман. Ҳамма нарса боридек кўринадиган лаҳзалар бўларкан. Қояни қоялиги узоқдан яхши кўринар ва билинаркан. Одамникиям.

Шунда ногоҳ ҳафта-ўн кун илгари ёввойи мушукнинг бўйнидан боғлаб, теракка осиб ўлдирганим ёдимга тушди-ю, кўрқиб кетдим. Нафасга қарасам, унинг ҳам ранги ўзиникига ўхшамайди. Қулоқларим остида овчининг гаплари акс-садо бергани-берган.

— Жониворлар, дов-дарахтларга қилган ситамларимиз ҳеч қачон жавобсиз қолмас экан. Ҳар бир сўзга жавоб, ҳар бир ишга ҳисоб бор. Аввали қиёмат нафас олишдан ташқарида бўлмас...

Дунёга нимага келганингни жон чиқарда англашингни ҳожати йўқ.

Бирқўл ўқитувчининг бугунги аҳволи бир вақтлар овчиликка ишқивозлиги орқасидан топгани эканлигини, география ўқитувчисининг кўзига санчилган жангалнинг ниши қандай келиб урилганини нақд кўрдим. Ўқитувчи биз тенги вақтда чўпон таёғи билан қуриган жангални бошига бир урган. Қуриб-қақшаб турган жангал минг-минг нишларини отиб ҳимояланган. Бири бўлмаса бири жойини топган. Яхшиям иккитаси жойини топмаган. Ўқитувчининг бетидаги тиртиқлар ҳам жангалнинг изи эканлигини энди ҳис этдим. Биалакларим билан кўзларимни яширдим. Худди минг-минг нишлар учиб келаётгандек.

ТОШГА БИТИЛГАН ЁЗИФ

Овчи қўй боқишга чиқмаган кунларнинг бирида Нафас иккимиз оқ дала ўртасидаги қоятошни ўзимизча кўрқмасдан айланаётган эдик. Мардонга кўзимиз тушди. У қоятошга тикилганча қараётган ҳолатда турарди. Унинг гапларини эшитиш учун пусиб яқинлашдик.

— Аввал ҳол, кейин сол, бадаз мол, — дейди секин ва хотирга муҳрланиб қоладиган оҳанг ва маромда. Давом этади: остингда қувсанг етадиган, қочсанг кетадиган от, устингда душман кўзини кўрқитар тўн, белинда беқилиқни тик жойида турқини бир уриб тесқари қилиб қўядиганинг бўлмас экан, фойдасини биров кўрадиган ақлинг ўзинга душман. Ҳаракатсиз, ғайратсиз катта ақл ва берсанг ейман деган қўл қовушган одобни зарурати йўқ, — дейди Мардон бир кўзини Ҳаётбоши чўққиси устида қанотларини кенг ёйганча шошмайин давра олаётган қирғийлардан узмай, бир кўзи билан рўпарадаги қоятошдаги чизикларидан ушбуларни ўқиётган кишидек, эшагига ёнбош ўтириб, оёқларини сангиллатганча.

Бу гапларни ёдлаб олишимни истаганлиги шундоқ юзидан билиниб тураркан, юзимизга қарамасдан ўнг қўли билан хонтахтадек келадиган ва ўхшайдиган тош устига ўтиришимизни буюргандек бўлди. Қўлини икки

марта силтаб-силтаб, қимирламаслигимизни тайинлаган бўлди. Қоятошга тикилганча узоқ ўтирди. Орада "ҳангию тезакпарасти" билан икки-уч қур гаплашган бўлди. Бизни буткул унутди.

— Қани энди қоятошга айланиб қолсанг. Одамларни ишига аралашмасанг. Шамоллар юзингни силаса, ёмғирлар ювса. Кўзларингдан дарахтлар ўсиб чиқса. Бирида бодом, биттасида учқат гулласа. Майсалар тилига келганини, сирингни сир билмасларга ошкор қилмаса.

Сукунат билан суҳбат қурсанг. Сукунатни жонсиз демайдилар. Сукунатни жонсиз деганлар жонсиздир. Сукунат жонсизлар учун жонсиз. Сукунат ютса ёмон. Хотири жам сукунатга нима етсин. Сукунатга меҳмон бўлмаган махлуқот бўлмас. Сукунат ҳайқириғини эшитган бор, эшитмаган минг. Сукунат шовқинидан оғир ғавғо бўлмас.

Тошдаги минг бир жангчилар суратчаларига тикилади. Жанг суронлари билан бирга урҳо-урҳолашади.

— Буни танийман, — дейди ўртадаги қўлига ўқ ва ёй ушлаган бошқалардан йирикроқ жангчини суратини назарда тутиб. Бу жангниям кўрганман.

Гапларни эшитиб қоятош эснаб кўяди. Айтишларича, кун Самарқанд томонга ўтиб, қоятош ортига беркинганда қоятош сояси аёл кишининг расмини солармиш. Бунақа қоялар иккита эмиш. Бири Шаҳрисабз томонларда, Тошқўрғондаги Темур ғори йўли устидаги Масхара қоясида шундай бўлармиш. Бири шу. Қоялар опа-сингил эмиш. Уларни маталини ҳеч ким билмасмиш. Лекин, бир кун бир одам чиқиб қоятошлар маталини айтармиш. Ҳамма ишонармиш. Рост гап шундай бўлармиш. Рост гапга истаган ҳам, истаман ҳам бўйин эгармиш. Тан берармиш. Тоғ кўтаргандан Сўз кўтарган оғир эмиш. Дунёни аввалиям Сўз, охириям Сўз эмиш.

Бесаранжом шамол уйғонди. Қоятошнинг ёриқларидан ҳуштак чалганча бош кўтарди. Шамолни зўридан ёриқлардан қочиб чиққан чанг нима қиларини бил-

май боши қотиб қолди. Шамол турганини ён-атрофга ҳуштак чалиб хабар берганлар ковакчалар, камарчалар бўлди.

Аввал Ясси томондан қора булут келди. Кейин оқ булут. Ортидан бир ёнбоши Қароқчи тоғдан, бир ёни Ёмонтовдан ўтадиган қарғалар галаси нақд бошимиз узра вишиллашганча учиб ўтдилар. Минг-минг қарғалар бетимизга тасрайганча, яна бошини қайириб орқасига қараб-қараб тикилса ёмон экан. Улар қанот қоқмасалар ҳам учиб борардилар. Атрофийи сир босди. Булутлар сирни кўтара олмай сарғайди. Кейин ёмғир ёғди. Қарғалар шу кетишда тўғри Ойқортоғ томон кетардилар. Энамни айтишича, қарғалар кун иссиғида бошини Ойқорни қорига тикиб ётармиш. Бўлмаса калласи суюлиб кетармиш. Булар адашган қарғалар бўлсалар керак.

Далли кўлига халачўпини оларкан:

– Ўлганча яшаб турайлик. Яна кун бор, – дейди. Худди бировга ҳисоб бераётгандек. Кейин ўнг оёғи билан хангини ниқтади.

Далли ўзига ўхшамасди. Қанжиққа бориб талашиб келган итдай абгор эди.

Даллидан ажралиб, пана топиб гапларини ёзиб қўяман. Ҳозир тушунмасам ҳам бир кун тушунарман, ахир. Бунча гапни ёдлаб бўлармишми?

Одобли гадой тўрга чиқмас. Чиқарилмас ҳам.

Одобли гадойни косаси оқармас.

Тентак тўрини бермас.

Тоза ариқдан тоза сув оқади.

Ема-емага келса, ҳамма ўзини кўммасига чўғ тортади.

Суюкли хотинлар тилла тақмайдилар.

Ғавғосиз йигит гўрга керак.

Бу гапларни ҳам Даллидан унда-бунда эшитганмиз. Жойи келса, насиб этса, айтиб берарман.

ЯРАШИҚЛИҚ ЧЕҲРА

Жаркўча Каттасой ёқалаб кетадиган Каттакўчага қўшиладиган жойидаги яланглик, пода йиғиладиган жойга ҳар доимгидан кечроқ етиб келдик.

Қўйларимиз одатдагидек ўз-ўзидан ажраб, уй-уйимиз томон кетишарди. Овчининг ҳозир ёлғиз яшайдиган бир том, бир айвони нақд жарнинг оғзида, ёввойи мушуклар тўла, ўз номи ўзи билан Гулдурсой оғзида. Ундан нарёғи қалин арчазор. Ўрмончию ўғри тугул қароқчию боришга юраги бетламайди. Овчининг қўйларини уйига ҳайдаб бормасак ҳам ўзлари йўл топишларини билсак-да, ҳолидан хабар олган баҳонада қўйлар ортидан боргимиз келар, лекин юрагимиз дов бермасди.

Насиб этса, эртага эрталаб, пода йиғиладиган жойда тўрт совлиғу икки тўхлиси билан чўпон таёғига суянганча ҳеч кимнинг юзига ўхшамайдиган, хурсандлиги ҳам, хафалиги ҳам билинмайдиган қараши билан бизларни кутиб олар. Овчини жуда кўргимиз келаяпти.

Саҳар. Икки кўзининг чеккалари қулоқларига улангудек хурсанд, носқовоқдай бурни шошмай, хотиржам кулишнинг зўридан бетига тарвайиб ёйилиб кетган ярашиқлиқ чеҳрасини кўриш истаги билан шошиб борардим. Ирғай ҳассасига суяниб, қийшайиб тургандир.

Бугун ҳам жума. Қўйлари келиб қўшилди. Овчи кўринмайди. Нафас қўйларга таёғини кўтариб энишга рухсат берди. Шуни кутиб турган қўйлар бир-бирини изидан турнақатор бўлиб йўлга тушишди. Шунда Овчининг: "Бу қўйлар меники эмас", деган гапини кимдир қулоқларим остида шивирлаб айтгандек бўлди. Чўчиб кетдим. Овчининг айтишича, ҳеч кимнинг ҳеч нарсаси йўқ эмиш. Кўз билан кўриладиган, қўл билан ушланадиган нарсалар омонат эмиш. Кўз юмилиши билан эгаси топилармиш. Ишонмаган қўлидан келса кўзини бир юмиб очсин эмиш. Фақат чўнтакка солиб бўлмайдиган, эшакка ортилмайдиган, зўравонни зўри-

ям минг истаса-да эга чиқолмайдиган нарсалар одамнинг ўзиники эмиш. Ўз-ўзиники эмиш.

Овчи ўлмаслиги керак. Ҳали у Мардоннинг "адолатпарварлиги нима учун элни энсасини қотиришию ва ўзининг бемаврид тошган ақли элга эриш туюлиши" сабабини айтмади-ку. Айтар куним охирги кун деганди-ку. Одам одамга қувват деганди-ку. Одам бир қувватга ҳамиша зор деганди-ку. Авожон менга: "Самарқанддан катта китоблар олиб кеб бераман", дегандилар-ку.

Нафас Овчининг йўлига қайта-қайта қараётганимга ажабланиб, лабларини икки чеккасини пастга, усти лабини ўртасини бурнига тираб чуччайтирганча, қошларини кериб, ҳа, нима гап, дегандек савол берди.

Мен Гулдурсой томон қайта қарайман. Бир кўзимда адабиёт ўқитувчиси, бир кўзимда география муаллими кўринаверади.

— Ҳа, жўра, жарпишакни осмаслик керак эди, — дейди овозини сал ақлли одамларникига ўхшатиб.

— Тағойи Самарқандга кетгон кўринадур. Куни кеча шундай дегандай қилиб эрдилар. Намози жумага.

Ҳафта-ўн кундан буён Нафас ҳам қилиқ чиқарган. Мирзо Бобур ўн икки ёшида пошшо бўлганлигини, тақдир тақозоси билан Ўсмадга яшаганлигини эшитгандан буён ўша замон гапларини ўзича қаттиқ ўрганди. "Бобурнома"дан Ўсмад деган жойни топиб олиб, ёдлагани ёдлаган.

"Ўшул фурсатга ажаб туш кўрдум. Туш кўрарман-ким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболларига чиқмишмен, Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға голибо бетакаллуфроқ дасторхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат хотирига нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедимким, мендин эмастур. Дасторхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Қўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлумдин ё сўл қўлумдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин қўпти. Туркий дедиларким:

"Шайх маслаҳат берди". Ҳуш ул неча кунда-ўқ Самарқандни олдим.

Бир-икки кундин сўнг Асфидак қўрғонидин Васманда қўрғонига келилди. Бовужудиким, бир қатли Самарқанд навоҳисиға бориб, туйдуруб келиб эдик, яна тенгрига таваккул қилиб, ушул хаёл била Васмандтин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илғадук. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча хиёвоннинг Пули Мафокига етиб, етмиш-сексон ўбдон йигитларни илгари айирдукким, Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб келиб, Феруза дарвозасидағиларнинг устига юруб, дарвозани иликлаб бизга киши йиборғайлар.

Бу йигитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқибтурлар. Ҳеч ким туймайду...

Эски ёзувида Ўсмант "Васманда" ёзилади дейди, тўғри гапниям ўнглаб, суробини келтира олмай. "Туймайду" дегани туйунмайдир, сезмай қолади, билмай қолади, билмайди, дегани, "бир қатли", "қатла" дегани бир марта, бир маротаба деганча менга тушунтирган бўлади.

Мен бу китобни қачон неча қатла ўқиб чиққанлигимдан туйунмаган кўринади. Керак бўлса ўтган йили катта қор босганда, сандални ёнида "Бобурия"ни Энамга мен ўқиб берганман. Тушунмаган жойларимни, тушунуксиз гапларни Энам тушунтириб турган. Мен шундайигача ёдлаб олганман. Эҳе, Энам катта китобларни ўқиганингизни туйинтирманг, бировга айтманг, балажон, деганлари учун айтмай турибман-да. Бўлмаса кўрарди.

Тоғасини энди "тағойи" деб чақиради. Ўзича қадимги пошшолар тилида гапирмоқчи бўлади. Бор-э.

Кўнгилдаги хавотир йўқолади. Хайрият-э. Лекин, бирдан овчини, мерганни, йўқ, авожонимни жудаям кўргим келганини билиб қолдим. Насиб бўлса, келсалар бу гапни албатта ўзларига айтаман. Сиз яхшисиз, дейман. Мен сизга қувват бўламан дейман. Сиз хафа бўлманг дейман. Мен сизнинг дўстингизман, Авожон дейман! "Аво", "аво" дегани қадимий тилимизда жон жўра, қадрдон дўст, энг ишонимли қариндош дегани дегансиз-ку, дейман!

Кўзимга Осмон Устун чиройли кўриниб кетаяпти. Устида нималар борлигини албатта сўрайман. Шамол тошни емайди. Шамол тошларга бошидан ўтганларни, кўзи билан кўрганларини айтади. Қўшилишиб ҳуштак чалишади. Қўшиқ айтишади. Қўрқоқларни кўрқитишади, зўрларга қувват, болаларга кулгу бўлишади. Тошларни безайди. Фақат уни танишга бошқача калла керак экан. Кўз ҳам. Вақт тилни ҳам қайрар, ҳам қайрар экан. Чиройли нарсага кўзи тушган ўзимники қилай деркан. Хоинга фарқи йўқ экан. Ўзиники эмас нарсаларниям узунасига сотар экан. Шундан кейин ҳамма бетийиқлик қайта бошдан бошланаркан. Ҳозирча англаганимиз шу...

Умр ҳам бир куни оқ далага айланар эканми ёки умрни оқ даласи бўларканми, сал англамай турибман. Мерганнинг: "Ерни умри қора шудгордан бошланиб, оқдала билан тутаб, яна шудгордан бошланаркан. Ер билан одамни умри бир, ўхшаш, айни... оқдаланиям қоп-қора қилдигов", деганиниям тушунганимча йўқ. Ҳозирча ёзиб қўяверай, каттарсам, тушунарман.

ОҚДАЛА ТҶЛА БОЙТҶППОН

Шамол қайта уйғонди. Оқдала ўртасидаги қоятошлар орасига кириб ётган экан. Шу ердан бош кўтарди. Аввал яхшилаб ҳуштак чалиб, чийилади. Чигилини ёзди. Кейин, Ҳаётбоши томондан бир тўзон, Ойқортоғ томондан бир бало кўринди. Ёп-ёруғ бўлиб турган осмон бир нафас олиб чиқаришчалик вақт ўтмай гўрдай қаро босди. Шамол олдига солганча сочи тўзиган булутларни осмонни бу бошидан-у бошига зинфиллатди. Ёмғир қуйгандан қуйди. Худди кўклам сўнггидаги жаладек ҳаммаёқни остин-устун қилиб ташлади. Кўклам сўнггидаги жала изига қайтган кўринди. Ёмғир илиқ ва ёқимли эди. Дўл кўнгилга қўрқув солган бўлса, ёмғир нимагадир хурсандчилик бахш этарди. Истаклар ўрин топмас эди. Истаклар йўқолган эди. Кейин бирдан бу-

лут булут жойига, шамол шамол ўрнига бориб ўтирди. Куёш чиқди. Ернинг ҳиди оламни тутди. Ердан Энамнинг ҳиди келди. Ичим қалтираб кетса-да, сиртимга чиқармадим. Осмонни биз билган-билмаган минг бир қушлар галаси босиб кетди. Бошимиз узра паст-балаңд бўлиб учдилар. Чуғурлашдилар. Шунда оёқларимиз остида бойтўппонлар чиққанлигини кўриб қолдик. Нафас бу жойлар меники, сен ўшандан наридан терасан, деганча секин гапирса-да, таёғини бор кучи билан отди.

Орамиз бир таёқ отар жой келарди. Оқдалада бойтўппон, туятўппон тераётгандик. Билмасангиз билингки, бойтўппон ёлғиз, якка терилади. Гапирмай, овоз чиқармай, шовур қилмай ковлаб олиш керак. Овоз чиқарса бойтўппони кети қочиб кетади.

Кўлим бойтўппон ковлайди, кўзим Самарқанд йўлида. Ўтай бобо ёмғирда қолмадилармикан? Орада бир тўхтаб, дам олган ёмғир иккинчи марта ваҳимасиз, майин ва куёш чиқиб турган бўлса-да ёғарди. Худди куёшдан ёмғир ёғарди.

САМАРҚАНДДАН ҚАЙТИШ

Бировнинг йиртишидан теккан, ҳар куни қайта-қайта сувга кириб-чиқиб, ранги ўчиб кетган дуррага Самарқанд нондан иккитасини орасига бир қўшович парварда солинган тутунчани тутамлаганча, жовдираган кўзларидан ширғираган ёш иягидан эниб, эгнитўшини жиққа ҳўл қилганигаям қарамай, янги оқ яхтагининг этаклари ўнғай эсан шамолда баҳузур қайрилиб бир-бирига қарсиллаб урилиб, қарсак чалганча оқдалани ўртасидан пиддираб келаётганлари кўринади. Ҳассагаям суянмайди.

Афсоналар чинга айланди. Маталлар рост бўлди.

Гулдирак гулдираб Момоқалдироқни уйғотди.

Чақмоқлар оғзини эринибгина очиб, аввал кулишди.

Чақмоқ келиб тишини қояга чархлаб-чархлаб олди.

Бир келиб қиличини, бир келиб қаламини чархлади.
Чақмоқлар иккита-иккита бўлиб келишди.
Иккита-иккита бўлиб қайтишди.

Қиларини қилиб бўлган без йилларни бетига қарамай, ўзи билан ўзи овора, кўкрагини ердан тўрт қарич кўтарганча оқдаланинг ўртасида оппоқ бўлиб, ер бағирлаганча парриллаб келаётган қаролари кўринади.

Шу келишлариям бир қояча кўринди.
Энгашиб келишиям бир қояча бор эди.
Қоялар қаватма-қават келарди.
Қоя ияглари остида ўралашарди.
Қоя Авога қаро, ҳимо тортиб келарди.
Қоя Авонинг соясидай қаро тортиб келарди.
Бир одам икки бўлак бўлиб келарди.
Қоялар икки бўлди, бир бўлди.
Қоялар қаро бўлди, оқ бўлди.
Қоялар бир-бирини қўллади.
Қоядан қороз устун бўлди.
Ер қаро ер бўлмади, оқ дала бўлди.

Оқдалага тўкилаётган кўз ёшлар овози таниш туюлди.

Оқдала кўрган яхши-ёмонлар алақачон оқиб кетган кўринди.

Қоя ҳассадай кўринди. Қоя ҳассага даста бўлди.
Борлиқ боридай кўринди. Оқдала оқланиб кўринди.
Кўк кўклуб кўринди. Ўзи ўзидай кўринди.
Ҳурлик кўринди. Кўрклик кўринди. Турклик кўринди.
Юриш турконалар бўлди.
Ўриш турконалар бўлди.
Боқиш турконалар бўлди.
Оқ оқдай келар бўлди. Кўк кўкдай келар бўлди.
Чақмоқ чақмоқдай келарди. Қоя қоядай келарди.
Турк турқдай келарди.
Турк тупроқ билан тенг келарди.
Турк тупроқ бўлиб келарди.
Тупроқ тупроқ бўлиб келарди.
Келиш ҳеч нимага ўхшамасди.
Келиш ҳеч балогоа ўхшамасди.

— Самарқанни нони-ҳавоси бошқача-да деб, дурани дастурхон қилиб, рапидадай катта ва семиз, гардиши қип-қизил нонни ўртага қўйиб, олинглар дегандек қарашини, нонни бировни олдига синдириб, бўлақлаб қўйиш яхши эмаслигини, ҳар ким ўзига лойиғини ўз қўли билан синдириб ейиши уволни олдини олишини, синмаган, бутун нон тинмай дуода бўлишини такрорлаш билан бошланадиган матални минг марта эшитган бўлсак-да, яна қайта бошдан эшитишни жуда-жуда соғиндик.

Янги яктаклариниям билдирмай бир ушлаб кўраман.

Одатда, бойтўппонлар ёнғоқдай бўлади. Яна Ҳамалда, кечи билан Саврда болалайди. Ҳозир эса августнинг охири. Бу вақтда бойтўппонга нима бор дейсизми? Деяверинг. Лекин биз еймиз. Қўлинг тегса оғзинг тегади, дейишган-ку. Нафас пиёладек бойтўппон топиб олгани билан мақтанди. Эҳе, шуям бойтўппон бўптими? Мен чойнақдайини топганман. Нон халтамга солиб қўйганман. Бойтўппонни тоза одамга кўрсатишади. Мен Авожонимга кўрсатаман.

Ёзнинг охирида нимага бундай булут бўлиб ёмғир ёққанини билиб қолдим. Оқдалада иккита катта тошбақа тўнкарилиб қолган экан. Тошбақа тўнкарилиб қолса, осмон хафа бўлиб шунақа бесаранжом шамол эсиб, ёмғир ёғади, дейишади. Тошбақаларни дарров ўнглаб қўйдим. Энди ёмғир тинса, тўхтаса керак. Икки марта ёмғир ёққани тошбақалар иккита бўлганидан бўлса керак.

Одамнинг бир нафас олиб чиқариши шиддати ва шовқини энг кучли довуллардан ҳам кучли эканлигини билиб қоламан.

“ЎЛМАЙ ЎРОНСИЗ ҚОЛ”

Ўлмай ўронсиз қол. Ўлмагин-у, ўронсиз қол дегани. Ўрон — бу насаб, олий насаблик, ор, — дейди Нафас менга ақл бўлиб. Бу олий насабликларнинг қарғи-

ши бўлиши керак. Китоблардан топдим. Ўлмай ўронсиз қол, яъни насабсиз, орсиз қул бўл, дегани, — дейди ўзини салкам Абдулатиф Мирзо тутиб.

— Ҳа, буни кеча билувдим, — дейман оғзимга келган гапни қайтармай. Даллининг кеча бизга шу гапнинг маъносини "Навоий асарлари луғати" китобидан ўргатганини эслаб. "Ўрони ўлганлар" дегани ҳам шу маънининг давоми дейман, оғзимга солинган гапдан хурсанд бўлиб. Қулоқларим остида айтилаётган гаплардан Нафаснинг хабарсиз қолишини истаб ён-веримга қараганча.

Нафаснинг дами ичига тушиб кетади.

ЯҚИНДА МАКТАБ БОШЛАНАДИ

Ҳадемай биринчи сентябрь. Абдуалим Эргашевни айтганларини қилганим йўқ. Жала ёғаётган вақтда нимани ўйлаганим алақачон эсимдан чиқиб кетган. Нима деб ёзсам экан. Эсимда қолгани осмондан дўл тўкилгани. Ҳа-ҳа. Энди топдим. Жала — осмоннинг гуноҳларини тўкилиши, — деб ёзаман. Дув-дув тўкилиши деб ёзаман. Икки қаторгина қилиб ёзаман. Жала қуяётган вақтда бу нарсаларни ўйлаганим йўқ эди-ку. Ёлрон ёзибсан деса-я. Билмасалар керак. Нима ўйлаганимни қаердан билиб ўтирибдилар? Ўзларингдан қўшсанглар ҳам майли, дегандилар-ку. Озгина қўшсам нима бўпти? Шу ёзганларимни шундай кўрсатсам-чи? Неччи баҳо кўяркин? Сиз бўлганингизда неччи кўярдингиз?

КЎСОВДАН ЧИҚҚАН БАРГ

Янги ва оппоқ яктагда ўзини бироз ноқулай сезаётган Овчи кун намоз вақтидан ўтаётганини илкисдан сезди. Пайпаслаб жойнамоз солди. Туюқсидан тиловатда ҳаловат борлигини англади. Бирдан, фавқулодда сезиб қолди. Вижиллаб-бижиллаб ётган, гоҳ тутаб, гоҳ музлаб қоладиган хаёллари таскин топгандек бўлди. Кўкайига таскину тасалли, ҳаловат, хотиржамлик, на-

фасига маъни энганини аниқ сезди. Сезгиси ёш бўлиб, икки энидан оқди. Чапию ўнгига салом бериб бўшади. Бир майдон ўтиб ўзига келди. Жойнамозини йиғиштирди.

– Мани гапларим қирқ йиллик кўсовдан чиққан баргдай одамларни энсасини қотириши, Мардонни мардлиги элга эриш туюлишини сабаби шуки, дейиши билан мен худди мактабда доскага чиқишни сурагандек ўнг қўлимни шартга кўтараман. Кўрмай қолишларидан қўрқиб, силтаб-силтаб кўтардим. Овчи шошиб қолади. Кўкиш кўзининг мижжалари қизариб кетган, яқиндагина қуёш ботган уфққа ўхшарди. Кетаётган қуёшнинг ортидан тентираб қолган булутдек кўзларида узун-узун хаёллар сузиб юрарди. Ўзи биз билан бўлса-да, ўй-хаёли бошқа жойда эди. Биз билан худди охириги марта хайрлашгани келган одамдек гаплашарди.

– Тинчликми, отажон?

– Гап бор.

– Нима гап?

– Бу гапни айтишгача ҳали кўп гап бор.

Нафас гапимни тасдиқлаган бўлиб, бош ирғаб қўяди. Унга фақат бир қаричлик хина қўйилган соқол камлик қилади. Бўлганда кинолардаги аҳмоқлиги кўзидан билинадиган пошшоларнинг ёнида ўтирадиган бўлар гапгаям, бўлмасигаям бош силкиб турадиган вазирларнинг нақд ўзи бўларди.

Мерган бизни ёш бола билганидан ўз-ўзидан хижолат чекади. Узундан-узун сукутдан кейин очилади. Ойқортоғнинг терсгайига ёнбошлаган янги чиққан ойдай келадиган бир тилимгина қорини тусмоллаганча ўзларига ўзлари гап бошлайдилар.

– Серямоқ ҳаётнинг қуроқларига харж бўлган тирликнинг аслида ҳар куни бир умрдир. Ҳар кун бир оқдала... ҳалоллик лаҳзаларини ҳис этиш, кўриш ҳам бойтўппон теришдай гап...биров тўрвасига сола олади, биров йўқ. Ҳалоллик ҳақида бировга биров ақл бўлолмайди. Одам боласи ўз истаги билан келмаганидек, ис-

тагича ҳам кетмас. Истак қиладиган ишларингтагина бироз чалишган бўлади. Яхшими-ёмонми истак берилган, чалишган жойларни ҳурмат қилиш керак экан. Қадрига етиш керак экан. Одам мушкул аҳволга тушганда, туйнуксиз эврилишлар, фожиавий олишувлар, ошиқ олчи келиб ҳаромни дарёси тошганда, гуноҳ лаҳзаларида маъни бўларкан. Майда истаклар ўз-ўзини еб, бамаъни мақсадга айланмас экан, барчаси бефойда. Кун эгасиники. Одам боласини қўлидан бир чўпни тикка қилиш келмайди. Бир тортим нафас олиш у ёқда турсин. Тириклик қайгуларидан кўнглинг ғамсиз, фалак ҳодисаларидан хотиринг аламсиз экан, ўзингни гўштга топширганинг маъқул кўринади. Авомга эрмак, хосга ибрат, тентакка ҳикмат бўлган дунёни тириклик дейдилар. Машойихлар бекорга: "Бойликларнинг энг каттаси – истаклардан воз кечишдир", демаган кўринади...

Бу гапларниям ёзиб қўйишим керак.

Мерган бизга юзланди.

– Одам боласи тоғу тош, дов-дарахтга, қушу қузғун, боши устидаги осмон, оёғи остидаги ерга қараяпман, деб ўйлаганда хато қиларкан. Аслида улар одам боласи ҳолига қараётган бўларкан. Ё ҳавас, ё нафрат билан. Шунини унутманглар. Бунини энди Эгам биледи. Кун чиқиши ва ботишини фаҳмлашдан ортиқча ақл одам боласига ортиқлиги, зиёдлигини англаш кўнгилга бунчалик ҳаловат беришини билмагандим.

– Ё, насиб. Энди турдик. Эртага зўр матал айтиб бераман. Насиб этса, энди ҳар куни айтиб бераман. Бу гапларни ёзиб қўйинг, қувват, – дедилар мени назарда тутиб.

– Энди ҳар куни айтиб берасизми, – дейман қувонганимдан ичимга сиймай.

Овчи киприқлар алақачон тарк этган мижжаларини тенг юмиб-тенг очганча тасдиқ қиладилар. Мижжалар баҳор шамолидек намли кўринади.

– Иккинчи мактаб бўларкан-да, – дейди Нафас хурсандлигиниям, хафалигиниям билдирмасликни ўрганганлигини намойиш қилиб.

– Ҳаҳ, эсим қурсин. Отажон, сизга китоб олиб келувдим, деганча белларига тугилган белборғни ечадилар. Ундан бир китоб чиқади. Эски ёзувдаги китоб. Китобнинг отини ичимда, биров билмасин деб, овоз чиқармай ўқийман. Нафас китобни ағдариб кўради. Ҳеч нарса тушунмайди. Оғзимга қарайди.

Халталаримизда бойтўппон борлигини, боя туютўппон терганимизни, энг қизиги, эскича ёзиғларни ўқишимни қаердан билдилар экан? Бойтўппонларни ҳали кўрсатганим йўқ-ку. Гапларни ёзиб юришимничи?

Қоя бошида бир гала қушлар тўдаси кўринади. Худди шамолдек гувиллашиб осмону ерни ҳуркитишади. Балони ўқидай шиддат билан тўда тўрт тарафга тарқаганда биронтаси кўзга илинмай қолади. Бирлашганларида балодеккина қаро тортадилар. Нафасни тили билан айтганда, "бир ўқ отим жойдан" ҳам кўринади.

САМАРҚАНД – ИМОН

Қоялар узра изиллашиб ўтаётган кўчманчи қушларга қарайман. Йўқ, адашдим. Улар бизга қарайдилар. Лекин, ҳавас ёки ҳасрат биланми, шуни билмайман. Шунда мен уларни бирданига яхши кўриб қоламан. Кўнглим ёришиб кетади. Катта Энамни шарпаларини сезгандек бўламан. Ҳали-замон, ёмғир ёққанда қалампирмунчоқлари, қулоқларига осилган райҳонни ҳидлари келгандек бўлувди. Ҳаммаёқ қалин қор ёққандагидан ҳам чиройли бўлади. Оппоқдан оппоқ. Бошқа ранглар йўқолади. Бошқа ранглар алдоқчи бўладилар. Оппоқ рангнинг турлари бунчалик кўплигини билмас эканман. Даҳолик меҳрдан, юҳолик қаҳрдан туғилишини эса орадан анча йиллар ўтиб англаганман. Вақт унисиниям, бунисиниям сайқаллар экан. Отани оти энди Ўрунг бўлса керак, деб ўйлайман. Шундай атагим келади.

Энди қушу кузғунга, дов-дарахтга, тошу қирга, суву шамолга қараяпман, деган ўйда бўлмайман. Ўрунг ота айтган-ку. Нима дегани эсингиздами? Самарқандни

кўрган ахир. Самарқандни кўрган одам ёлгон гапир-маслиги керак. Буни ўзим ўйлаб топганман. Тўғриси, ичимдаги жўрам айтган. Дов-дарахтлар менга қараётганини, қушлар саломлашаётганини, ҳар гиёҳ, ҳар майса меҳр кутишини, тошлар тош кўринса-да, кўнглида дунёгами борлигини, кимга ёрилишини билмасликларини, атрофларини мен каби тошбағирлар ўраганлигини биллиб қоламан. Дарахтлар зинграйиб бир жойда турмас экан. Биз тасрайиб уёқ-буёққа ўтарканмиз.

Энди уларга бошқача қарайман.

Тишларимни қайта санаб чиқдим. Бир жағ тишим сал оғрисаям бутун. Ният қилдим. Ниятлар айтилмайдди. Айниқса, Самарқанд билан боғлиқ бўлса.

Самарқанд ватан эмиш. Отамазон – Отамазон эмиш. Эна юрт ори эмиш. Буни ҳамма тушунишим шарт эмас эмиш. Самарқанд туркийман деганнинг юраги эмиш. Албатта, юраги бор, ори борини. Самарқанд учун аялган жонни савил қолгани авло-ю яхши эмиш.

Бу Даллининг деганлари.

Халқдан ошиқчасини тентак дерлар.

Самарқанд – имон. Самарқанд обод бўлмагунча дунё обод бўлмас эмиш. Самарқанд дунёнинг кўзи эмиш. Самарқандга осмон ҳам ҳавас қилармиш. Қисқаси шу. Насиб бўлса, бу ҳақда "Отамазон"да қировини келтираман.

Отамазон дарди дунёси Катта Энамга энасида, эна-сига Катта Энасида ўрганган қўшиқ билан бошланади.

Андалиб гулдан кечар, кўрса чаман ичра мени,
Бутпараст бутдан кечар, кўрса бу шаън ичра мени.
Гул ҳиди баргида пинҳон, менда сўз ичра ниҳон,
Кимки кўрмоқ истаса, кўрсин суҳан ичра мени.

Ёзганларимни аввал Энамга бир ўқиб беришим керак. Барибир яхши демайдилар. Эркаланиб, суйилиб кетади, деб ўйласалар керак. Маъқул бўлса: ғайрат қилинг, балажон, дейдилар. Бу яхши дегандан зиёд. Шундай десалар сизгаям ўқишга бераман.

Самарқанд қуруқ қайтармайди.

Самарқанддай жойдан қуруқ келмайдилар. Иккита нон кимни ўлдирибди. Самарқандни етти марта кўрган одамни сўроғи бўлмасмиш. Бу гаплар Отамга тегишли.

Эртага подайиғинда дув-дув гап бўлади.

Мерганнинг икки дурқун даладан ёлғиз қайтганига кўзи тушганлар борки, хавотирда. Ҳолларига қараб бир балоларни ўраб-чирмашса керак.

Бугун қуёшнинг ботиши кечикди.

Кимдир тирноқ олаётган бўлса керак. Энам айтган. Одам боласи тирноқ олаётса Қуёш шошмай тураркан. Эртага Қуёшни мен тўхтатаман. Кейин, Энам, чиққил-лоғингиз билан мениям тирноғларимни олиб қўйинг балажон, — дейдилар, биринчи синфни боласи синф раҳбари тирноқларини текширганда қўлларини тенг тутиб кўрсатгандек, мен томон чўзганча кўзлари кулиб.

Сўрамасалар ҳам тирноқ олгични бераман. Қўлларига олиб, одатдагидек бир қур айлантириб кўрадилар, ҳайрат ичра: қудратингдан, дейдилар. Бировни ўйинчоғини ўйнаб бўлган болақайдек қайтариб берадилар. Ҳамиша шундай бўлган. Насиб бўлса, бу сафар ҳам шундай бўлади.

Қуёш бўзариб тураверади...

Ўрунг отанинг Самарқанддан қайтишида, Оқдаладан ўтишида сизга нима кўринувди?

Тошкент. 2009 йил.

ЎСПИРИНЛИК

ЯНГИСИНИ ЭШИТМАГУНЧА

Урай десам ёлғизимсан,
Урмай десам ёлмоғизим.

Бу гапни Халила Охундан Элти эшитган. Элтидан эл эшитган. Бир неча кундирки, қишлоқнинг қаттаю кичиги шу гапни эрмак қилади. Ўзи шунақа, токи ян-гисиши эшитишмагунча...

Элтининг кимлигини кейинроқ айтиб бераман.

ОЙШАНИНГ ҚАЙТИШИ

Жарқўчада "тез ёрдам" машинаси кўринганда, ав-валига кўзи тушганлар: " яна Ширинкул тоғбегининг қон босими ошган бўлса керак", деган ўйда истар-ис-тамас қараб кўйишганди. Бироқ, "тез ёрдам"нинг яп-янгилиги, айниқса, Самарқанддан келгани боисми, кўчанинг икки лабига илиниб турган уйларнинг дера-заларидан бошлар кўринди. Кимнинг эшигида тўхтар-кан?

Шовқинсиз ўтиб кетган машина тўғри Муҳиддин муаллимнинг четан девори ёнида тўхтади. Машинадан аввал Заркумуш тушди, кейин – иккита оқ халатли-лар. Оқ халатлилар машинанинг орқа эшигини очиб, касал ташигич замбилда кимнидир кўтаришиб, дарча ҳатлашди. Барча кўрди. Кўрганлар билди. Бу ўша – муаллимнинг сўнгги вақтларда рамақижон бўлиб қол-ган, сув ичса томоғидан кўринадиган, ранги учиб, бу-лутдай кўкариб-оқариб юрадиган қизи Ойша. Бир йил-дан ошган бўлса керак, Самарқандда дўхтирда ётарди.

Соғаймаган кўринади. Соғайганда "тез ёрдам"да, яна замбилда олиб келишмасди. Қайтиш қилган кўринади.

"Тез ёрдам" кўп турмади. Дарров изига қайтди. Ҳовлида Заркумушнинг йиғиси эшитилди. Кейин кўни-кўшни тўпланди.

— Ойша яхши қиз эди, бировга ёмон гапириш туғул қаттиқ гапирмаган эди-я, — дейишганча бир-бирларининг гапларини маъқуллашган кўшнилари ичкари томон бўйлашса-да, эрганакни очиб киришга юраклари бетламасди.

— Ёмонлик касаллар ва тентакларнинг кўлидан келмайди. Ёмонлик — соғ одамларнинг иши, — гўдранди ўз-ўзига қишлоқнинг тентаги Мардон.

Ичкаридаги аҳволни билиб чиқадиган одам топилмади.

Қизнинг аҳволини Мардон билиб чиқди.

Заркумушнинг айтишича, дўхтирлар: "Қизингизнинг ичи дорига тўлиб кетди, энди қишлоқда ҳаво алмаштирсин, тузалишига энди умид йўқроқ. Бир ҳафта нари бери кун қолган, дўхтирхонада ўлмасин, бизларга гап тегади, кейин дўхтирхонада ёришади. Қиз бола нарса...яхшимас", — деб олиб кетишни маслаҳат беришганмиш.

Бу гап кимдан чиққанини ҳеч ким суриштирмади. Лекин, қишлоқ аҳли шу гапга ишонгиси келгани учун маъқул топишди ва ими-жимиди тарқалишди.

Эртасига қишлоқни қалин қор босди. Совуқ забтига олмаса-да, тизза бўйи қорни оралаб юриш амримаҳол эди. Тоғ билан адирни фарқлаш қийин бўлиб қолди. Одамлар ўзи билан ўзи андармон бўлиб қолгани учун, бемор қизнинг ташвишини унутишди.

ТУРКАРИҚ ТЕГИРМОНИНИНГ ДЕВИ

Туркариқ — Каттасой билан тошкўча орасида, соённинг шундоқ ёқасидаги қалин жийдазорнинг ўртасидаги эски сув тегирмон қачондан буён ишлатилмаслигини қишлоқда ҳеч ким билмасди. Қишлоқда ўзи иккита ха-

роб жой бор. Бирн шу тегирмон, иккинчиси – ҳув ана-
ви Арнасойнинг қаншаридаги Эшонбобони тўласи.

Кексаларнинг гапига қараганда, уларнинг оталари-
ни даврида тегирмон Туркариқнинг суви билан айлан-
ган. Тегирмончини тегирмоннинг деви уриб майиб қил-
ганлиги ҳақидаги гап-сўз чиққандан кейин бу ерга одам
боласи яқинлашмаган. Каттасойдан сув қочқандан кейин
тегирмонга сув ҳайдайдиган ариқ ҳам ўз-ўзидан ўт-
ўланга, тупроққа тўлиб қолди. Бора-бора тегирмон ат-
рофини Каттасойдан ўрлаб чиққан жийдазор эгалла-
ди. Ҳатто ёши бир жойга бориб қолган эркаклар ҳам
кундуз кунн тегирмонга қарамай, юзларини тескари
қилиб ўтардилар. Лой шuvoқ девордан узун-узун бўлиб
чиқиб турган ёғочлар кеч кириши билан янада сирли,
қўрқинчли туюлади. Томи аллақачон ўпирилиб туш-
ган, кун ботиш томонидаги дераза деворга қўйиб ат-
рофи суваб ташланган бир парча синиқ ойна кечки
ғира-ширада хира ялтираб ваҳимали кўринарди. Из-
ғирин шамол деворнинг бир неча жойидан азот – бор
бўйи ёрдилар. Ёриқлар ҳуштак чалади. Девор марзала-
ри қор-ёмғирда ювилиб, том ғариб тус олди. Тегирмон
тоши, дуги қандай тўхтаган бўлса, шундайлигича қолди.
Аввал ўргимчак хонанинг бурчакларига тортанак қўйди.
Кейинчалик шифтнинг болорлари синиб, томнинг туп-
роғи ўпирилиб тушди. Чолдевор ўртасида тўмпайган
дўнглик пайдо бўлди. Бирор кимса тегирмондан бир
чўп олмади. Қўрқди.

Эшонбобонинг тўласи олдига бориш тугул, жанга-
лу якка ёнғоқ остидаги қоп-қора бўлиб турадиган оғзига
қарашга ҳеч ким ботинолмасди.

Кечларнинг бирида қишлоққа бир чол ва бир кам-
пир келишди. Тўғри тегирмонга бориб, унга эгалик
қилишди. Атрофини наридан-бери тозаллаган бўлдилар.
Саҳарда тегирмон атрофида юрган бир эркак ва бир
аёл қорасини биринчи кўрганларнинг бировининг оғзи
қийшайиб, бирови тилдан қолди. Эл сал кечроқ билди.
Бозорда чиққан гап-сўздан кейин одамлар тегирмон-
дан хабар олиш учун бозордан қайтишда узоқдан бир

қараб ўтдилар. Келиб гаплашишга ҳеч кимнинг юраги дов бермади.

Кейинроқ билишдики, чол Каттачўлдан бир йил деганда пиёда ўтиб келган. Келган жойини Қўнғирот дейди. Қўнғиротнинг қайчилисидан бўлиб, уни Халила Охун дейишди. Кампирни таниб билишгач, Элти деб аташди. Охунларнинг хотинини шундай аташар экан. Исмини тутишмас экан. Охундан барча ҳайиқарди. Ҳам феълидан, ҳам турқи-тароватидан. Катта-катта қулоқлари қишин-ёзин ечилмайдиган эски телпак остидан яққол кўриниб турар, шамолда қолиб тарам-тарам ёрилиб, пишиб кетган қоп-қора юзи, ўрадай тишсиз оғзи, суппайган бурни, косасига тортган, туксиз ва қизил мижжаси, кўзининг оқи яққол бўртиб кўринадиган Охун кундуз куни бировнинг олдидан чиқиб қолса, ўша одам бирмунча вақт ўзига келолмай юрарди. Устига-устига Охун кўча-қуйда, йўл устида одамлар рўбарў бўлсалар, бақирганча қўлидаги таёғини кўтариб ўдағайлаб қоларди. Лекин ҳеч кимни урмаган. Охун кейинроқ эшак олди. Эшагига тўқим урмас, яйдоқ мингани етмагандек, нўхта солиб, арқон илмас, тушов солмасди. Ўзи ўтлаб, ўзи тегирмонга қайтиб келарди. Қишнинг эшак ўлдиранар совуғида тегирмоннинг шамолдан пана томонига ўтиб, жунжикканча бўйнини олдинги оёқлари орасига олиб турса-да, қиш келса эгасизга айланадиган, меҳнати ҳалол, ўзи ҳаром дайди эшакларга қўшилиб, молхоналардан чиққан гўнга аралашган нушхўрт титмасди...

Охун юзини бекитиб олганча оёқларини икки буқлагандек узангига солиб тоққа кетарди. Бозорга тушарди. Уни иягидаги бир тутам ўртаси кўм-кўк, икки чети қора соқолидан таниш мумкин. Охун ҳушига келганда тоғдан ўтин териб, Бозоржойдаги новвойга олиб бориб берарди. Тўртта нонга бир эшак ўтинни алмаштириб келаверарди. Охуннинг бозор қилганини биров кўрмаган. Кўпинча шу тўртта нонни ҳам олмасди. Ширинқул тоғбеги одамларни тоққа ўрмалагани қўймаса ҳам Охунга индамасди. Тўғриси, индай олмасди. Айтишларича, Охун қўшиқ айтиб ўтин тераркан.

Гойи-гойи кунларимни қурбони бўлай,
Гойи-гойи кунларимни қувалаб урай.
"Гойи" дейиши "гоҳи" деганлигини мактаб ўқитув-
чилари тушунтириб беришган.

ШАҲАРЛИК БОЛАНИНГ ДЕГАНИ

Жаркўчада ёқалаб қурилган қишлоқ уйларининг ров ва дарчалари олдида бировиники чоғроқ, бировиники каттароқ супалар қилинган.

Супалар яхши кунда оёқ учидагиларнинг тик туриб бир айланиб еб-ичиб кетадиган дастурхонлари жойлашадиган жой. Шундай кунларда баковулар супалардагиларга алоҳида эътибор билан қарашади. Ичимликлар омборидаги баковулар ҳам тўйнинг аввалида қисиниб ул-бул беришса, қизигандан кейин супани отини эшитишса, "бўйни узун"ни ҳам жуфт-жуфт жўнатадилар. Тўй бир кунда ўтади-кетади. Тўйдан кейинги кунлардаги гапларни оёқ учидагилар — супадагилар чиқарадилар. Аслида, супадагилар тегишлиликка қараб тўйларда баковул бўладиганлар тоифасидир. Кимнинг тўйи қандай ўтганини супадан билишади. Супа бу супа. Суяйдиганинг бўлмаса супага чиқма, деганиям супадан чиққан дейишади.

Ёмон кунда ҳам супанинг ўрни бўлак. Чопон кийган, таёқ тутган маърака эгалари супани тўлдириб турадилар. Ҳар ким ўзига қараб, орқасидан турадиганларни чамалаб супа ясаган. Бирор киши ҳақида гап кетганда: "Ҳа, у катта супалик-да", дейишса, билингки, уруғ-аймоғи кўп одам.

Оддий кунларда супа болакайларнинг лойга ботиб, панқиллоқ ўйнайдиган жойлари. Уйларидан йиртиқ пўстакни судраб чиққан қизалоқларга хола-хола ўйнаш учун супанинг бир четидан жой тегади.

Ҳаво айнаиб, қўни-қўшни бир-бирини кўролмай қолган изғиринлардан кейинги кун исиши билан ёшланг, хотин-халаж супаларга ўзини уради. Куннинг исишини, ернинг сергиганини супадан билса бўлади.

Қишда супаларни кун тарк этмайди. Ёзда эса дарахтлар сояси.

Қишлоқнинг тўртта хотини йиғилган жойда бировнинг гапини тушуниш қийин бўлса-да, аёллар ким нима дейишаётганини гапирмасларидан билишади. Фақат жавоблардан иборат ғала-ғовурлари Жаркўчани тўлдиради. Кейин супага бўй етган қизлар эгалик қилади. Қизалоқлар бештош, мак-мак ўйнаб, супа атрофини ялагандек қилиб қўядилар.

Бригадирнинг супаси қишлоқнинг катта супаларидан. Эрта келиб, оғир ва узоқ давом этаётган қишнинг намгарчилигидан ҳовури кўтарилиб енгил тин олаётган, атрофини бўзалам тортган супани қишлоқ хотинхалажлари тўлдиришган.

— Дугона, қизингиз юриб кетдими? Кўрган-кечиргани шу бўлсин, — кўнгил сўраган бўлади Гулгун қўшниси Заркумушдан.

— Ҳа, айланай, шукр. Оёққа туриб кетди. Яқинда кўрмагандай бўлиб қолса керак.

— Ўзиям обормаган дўхтирингиз қолмади. Самарқанддаям кўп ётди-я? — гапга қўшилади Ҳайдар ўғрининг хотини.

— Сўраманг. Кўрсатмаган дўхтиримиз, ичирмаган доримиз қолмади. Кун дўхтирга қолмасин. Дорининг ўзига қўтондаги қўй ҳам чидамас экан.

— Касалини нима дейишди? Сариқмикан?

— Билмайман, айланай? Тушунмайман. Бири у деди, бири бу деди.

— Ойшага эркак пари дориган бўлса керак? Эркак париси бор қизлар шунақа бўлади, — деди тўрт марта эрга тегиб, шундан уч марта ўзининг эрига қайта турмушга чиққан Богдагул.

— Отини алмаштириш керак. Юкли от-да. Оғирлик қилаётган бўлса керак. Оти оғирлик қилсаям шундай бўлади, — деди яна бири худди бошидан ўтказгандек.

— Шифоси нимадан бўлди?

— Дардини берган шифосини ҳам берди. Эскича

ўқитдик, дам солдирдик. Худо меҳрибон бўлиб, оёққа туриб кетди. Исми-расмини қилиб турибман.

Онасининг пинжига тиқилиб, бир у хотин, бир бу хотиннинг оғзига қараб турган Алишер дабдурустан гапга аралашди.

— Касални ўқитмаслик керак. Дўхтирга кўрсатиш керак. Касалларни дўхтирлар даволайди.

Хотинлар ўспириннинг гапига эътибор беришмади. Фақат онаси: "Тур, болам, молларга қарашиб юбор, оч қолгандир," — деди. Лаб-лунжи осилиб, тайсаллаб турганди, кўзларини ола-кула қилиб Оқсулув момо дўғлаган бўлди. Болаларни кўрқитмоқчи бўлса шундай қиларди.

— Тур бердан. Хотинларнинг ёқасига жияк бўлмай. Ҳадемай йигит бўласан, бор ўқотарга, бачаларга кўшилиб ўйна. Эшитган қулоққа уят, энангни этагини кўйвор. Шаҳарда ўқийдиган боланг шуми, — сўради Оқсулув момо. Кейин кўшиб кўйди:

— Катта бўлсанг, одамлар кулади.

Алишернинг миқ этмай, ерга қараб ўтириши момога ёқмади. Ўзи билан олиб юрадиган, қишлоқнинг бўрибосар итлариям кўрқадиган таёғини кўтарганча пўпса қилди.

— Гулгун, нима, бунингни эрта сутдан чиқарганмисан? Ҳов бола, тур бу ердан, ёки, Мардонни жойини олмоқчимисан? Бўлмаса, чукингни кесиб оламан. Отанга ҳам айтиб ўтирмайман.

Оқсулув момо ўзи шунақа. Эркаклардан ҳам кўрқмайди. Қайтага қишлоқнинг ҳеч ерда ишламайдиган эркаклари ундан кўрқишади. Момони кўришса, паналаб қолишади.

МЕЛИСАНИНГ САВОЛИ

— Домла, сизни кеча бозор куни районда, мачитнинг олдида кўрувдим. Олай десам машинам тўла эди. Айбга буюрманг, ака. — Кўзлари қисқлигини ҳам, кичиклигини ҳам билиб бўлмайдиган, доимо ёшланиб,

шира-хлим босиб юрадиган, кўк кўз Қайнар мелиса муаллимнинг олдида бирров тўхтаб, кўнгил сўраган бўлди. Қариб, насиб этса, биз ҳам бир кун мачитни олдига борармиз. Ҳозир хизматчилик. Эшитдингизми, Москвада бўладиган Олимпиадага америкаликлар келишмас экан. Америка дегани ўзи қайси тарафда? Москвадан яқинми, узоқми?

Муаллим географиядан дарс беради. Яқинда директор бўлган. Оддий ўқитувчилик вақтида ҳам шу костюмини киярди, ҳозир ҳам ўша. Бошқа костюми йўқ. Фақат ҳар вақтда тақадиган галстугини мажлислар кўпайиб ҳар куни тақадиган бўлди. Бозор кунлари ҳам.

— Америка узоқда. Шимолий ярим шарда.

Муаллимнинг "шимолий" деганини ё эшитмади ёки англамади шекилли, ҳар қалай мелиса яна савол берди.

— Ярим шар қайси томонда?

Муаллимнинг ўзи мелисанинг вал-вайрона қизил "Москвич"ини кўриши билан кўнгли айнарди. Бирда-ям бир шу машинага чиққан. Машина ичидаги ҳавонинг баддигидан муаллим зўрға нафас оларди. Эски дамқисмаси тутиб қолмаса гўрға эди. Бензиннинг ҳидига тоби йўқ. Мелисанинг хотини бензин сотиб, тирикчилик қилади. Фалла ўрим, пахта терим бошланиши билан бензиннинг бозори чаққонлашади.

Мелисанинг охирги саволи муаллимнинг қулоғига кирмади...

Кейин ичида ўйлади: қариш кимга насиб этади, кимга насиб этмайди?

Қайнар мелиса муаллимни Жаркўчанинг бопитгача олиб келди.

ЗЎР ҲАМ ЎЗИДАН ЗЎР ЧИҚҚУНЧА

Жаркўча нималарни кўрмади.

Зўрлик нафақат қишлоқларни бошқаради. Замон боқмай турганда замон қош-қовоғига қарамасанг, оёқ остида қолиб кетасан. Эшакка сув ташиб туриш зарур бўлса, шу ишни қилиш керак. Зўрнинг тегирмони юриб

турганда сойдаги сув ҳам узини курсатио пишқиран-
кан. Муҳиддиннинг отаси урушдан олдинги алғов-дал-
ғов замонда Сибир бўлиб кетган. Айтишларича, ўшан-
да Каттатоғни катта қор босган экан. Шунда ярим ке-
часи, сутдан ёруғ кечада ГПУнинг одами уйларини
босган. Кейин отасининг қўлини орқасига қилиб, икки
отлиқ одиларига солиб, Самарқандга олиб кетган. Эҳе,
не-не одамлар айна дов вақтида, қўли орқадалигича от
олдига тушиб, қайтиб қишлоқни кўрмадилар. Қишлоқ
одамлари аввал ГПУнинг одамидан, кейин урушнинг
дов-даскасидан юрак олдириб бўлганди. Юрак ютиб
кун отарди, юрак ютиб кун ботарди. Қишлоқни қиш-
лоқнинг ўзидан ҳам катта ҳадик босганди. Уруш йил-
лардаги очарчилик одамларни тенг қилиб қўйди. Оч
одамдан бола ҳам кўнгли оч бўлиб туғиларкан. Ёввойи
мушукни бўлишолмай неча одамлар бир-бирларини
майиб қилишди.

Зўр ҳам ўзидан зўр чиққунча. Урушдан кейин зўрлик
ўрис тилини билганда бўлди. Бир бало қилиб ўрис ти-
лида нонини ажратиб оладиганлар ўз-ўзидан элбоши-
га айланаверди. Камбаралдан чиққан бўлса яна яхши.
Уруғида бирор-бир пичоққа илинмайдиган одам бўлса,
нур устига. Қишлоқни ҳангу манг этган нарса, бир вақт-
лар отасига оқ бўлиб, шаҳарма-шаҳар, Самарқандда
жухуду чулчутнинг уйида хизматкор бўлиб, санқиб
юрган Андақулнинг қишлоққа дўм бўлиши эди. Ўшан-
да ҳамма устидан совуқ сув қуйилгандек бир сескан-
ганди. Ҳар икки галининг бирида "так, значит", дейди-
ган Андақулдан қишлоқ аҳли бора-бора зир титрайди-
ган бўлди. Самарқандда ҳукумат одамлари орасида
танишлари кўплигини, шахсан Йўлдош Охунбобоев
ўтказган мажлисда қатнашганлигини пеш қилиб, Турк-
қишлоқ отини ўзгартириб, Йўлдошбой қилганча, кун-
дузига бир от, кечасига бир от минадиган, ҳеч кимни-
кидан бир тишлам нон емайдиган, ҳар замонда мохор-
ка чекишини кўрган ҳамқишлоқлари Андақулни жуда
катта амалдор, деб ўйлашарди. Нима бўлганда ҳам Ан-
дақул Ўрайдан Авлиёотагача бўлган қишлоқларни бир

мартага титратди. Бир мартага манаман деганларни кўзига кўрсатди. Гап қайтарганларни Сибир қилдирди. Уруф-аймоғини тирқиратди. Қишлоқнинг ярми хувиллаб қолди.

Қишлоқ аҳли аввалига ўрис тилини биладиганларнинг ҳаммасини шунақа тошбағир, керак бўлса отасини ҳам отадиган, деб билди. Бироқ, кейинчалик Бозоржойда Никита деган ўрис этиқдўз устахона очиб иш бошлагач, барчаси ўзгарди.

Никита ўрис қишлоққа Янгиқўрғонда, ҳозир Галлаорол дейиладиган жойда поезддан тушиб, одамларга қўшилиб Ўснатга келган. Бозоржойда кичкинагина устахона очди. Ямоқчилик қилди. Хурмат топди. Кейинчалик ҳеч ким уни Никита ўрис демади. Қишлоқда алоҳида хурматга лойиқларни отини тутишмайди. Шунинг учун уни Мастер дейишарди.

Бирда Дўмнинг югурдаклари Дўмнинг этигини тугаб-кусаб бериш учун Никитага олиб келишди. Никитанинг қўли гул эди. Шотирлар этикни олиб кетгани келишганда этикни танимай қолишди. Никита уларга қўрқмай-нетмай денги деган. Унинг пул сўраганини айтишганда, Андақулнинг қони қайнади. Сап-сарик юзига қон тебди. Ҳақорат деб билди. Мастерни қаматмоқчи бўлди. Шунда Никита райкомга борган. Районда фақат учта киши ўрисчани биларди. Учинчиси райком. Мохорка чекадиганларнинг иккинчиси Мастер эди. Мастер билан райком ўрисча гаплашишган. Шундан кейин Мастернинг олдини Дўм ҳам кесиб ўтолмай қолди. Попути пасайиб, феъли қайтди. Одамнинг шашти қайтса ҳам феъли қайтмасин. Никита қишлоқ тилини ўрганиб олгач, мактабда болаларга ўрис тилидан дарс берди. У одамларнинг ҳурматини жойига қўйиб, оғирини енгил қилди. Эл ҳам уни яхши кўриб қолди. Унинг қўлидан келмаган иш йўқ эди. Қиладиган ишини ҳеч кимдан сўрамасди. Одамига қараб ишига ҳақ сўрарди. Одамларни бир коса ёвғонига йўқ демасди. Энг қизиғи — унга овқат олиб келишса, олиб қўйиб, кейинроқ емасди. Ўша одамнинг олдида дарров еб, иди-

шини қайтариб берарди. Шунда катта-катта кўм-кўк кўзлари ёш болаларники каби порлаб кетарди. Бир қарич келадиган соқолини ҳар якшанба куни устахонасидаги синиқ ойнага қараб кузаб кўярди. Устахонаси атрофи болакайларга тўла бўларди.

Жаркўчадан Андақулнинг замони ҳам ўтди.

"Оч бачағардан қоч бачағар, Мастердан қочган Дўм бачағар", — деган гап ўша вақтда айтилган дейишади.

ТЕГИРМОН НУРИ

Эндигина бир мучалдан ошган Ойша бундан бир неча йил илгари дуркунлиги билан тенгқурларидан ажралиб турарди. Билмаганлар, бўй етган қизлардан, деб ўйлашарди. Сочи узун, чиройли, отликлар отиб, яёвлар ётиб қарайдиган ҳуснлик Ойшадан киртайган кўз, қоқшол тана, жинжайган соч, пичоқ қайраса бўладиган ияк қолганди. Духтирлар ташлаб кетишгандан кейин директорнинг уйида вақт тўхтаб қолди. Ҳамма ниманидир кутарди. Кутишаётганларини бир-бирларига айтишга, сўрашга чўчишарди. Бир ҳафта ўтар-ўтмас Заркумуш туш кўрди. Тушида ўша ташландиқ тегирмондан осмону фалакка нур чиққан эмиш. Кимдир қизининг шифоси шу жойда дедими, кўрсатдими, эслолмайди. Ҳар ҳолда эрта тонгдан қизини Охуннинг олдига олиб бориш истаги уйғонди ва бу истак борган сари кучаяверди. Эрига айтганди, "одамёввойи Охун табиб бўлиб қолибдими, уни кўрган одам касал бўлади-ку", деган дашному таънасини эшитди. Одамларнинг саломига-да тузук-қуруқ алик олмайдиган Охунни бирор-бир одам билан гаплашганини кўришмаган. Элти бир марта Заркумушдан нон сўраб чиққан. Шуни орқа қилиб қош қорайганда Заркумуш ёш боладек бир бурда бўлиб қолган қизини чақалоқни кўтаргандай, қалт-қалт титраганча кўтариб, Охуннинг олдига келди. Элти гаплашиб чиққандан кейин қизини кўтариб кирди. Охун бошини кўтармасдан сўради.

— Келдингми?

— Келдик...

Тегирмондан чиқаётганда Элти Заркумушга қизини уч кун саҳарда одамлар кўзи тушмасдан олиб келиши лозим эканлигини айтди. Учинчи кун Заркумуш қизини кўтара олмади. Оғирлик қилди. Қанча вақтдан буён овқат ейиш тугул бир томчи сув ҳам ичмаган Ойша уч кундирки, дунёни овқатини ерди. Бир ҳафта деганда оёққа турди.

ОЖИЗЛИК

Беш йилдирки, қизини дўхтирма-дўхтир олиб юриб, ҳўли-қуруғига қараган, не азоблар бўлса барига индамай чидаган Заркумушни супа устидаёқ ўз-ўзидан ваҳима боса бошлади. Кўнгли бесаранжом бўлди. Гапиргани оғзида, гапирмагани бўғзида қолди. Қўзғалди. Пойинтар-сойинтар одимлаб уйига келди. Қизининг айвонни тўлдириб ўтириши ҳам кўнглини тўлдирмади. Ичига кирган ваҳима исқанжага ола бошлади. Ўзини қаерга қўйишга жой тополмади. Эрининг келишини кутиб эшик пойлади. Ғов олдига юз бориб келгандир. Хув бирда, Самарқандда касалхонада қизининг аҳволи биринчи бор оғирлашганда дўхтирлар "энди бўлмайди", деб айтишганда шундай бўлганди. Вақт ўтмовди. Кейинчалик бундай ҳолатлар такрорланавергани учунми, одамнинг дийдаси ҳам қотиб қоларкан. Лекин бугунги аҳвол бошқача. Бунинг олдини олмаса бўлмайди. Бутун авлодига доғ тушиши мумкин. Яна ким — мактаб директориники. Бу амалга хўжайини ўлиб-тирилиб ўтмаган бўлса-да, ҳар ҳолда йигирма беш йиллик меҳнати бор. Энди оғзинг ошга етганда, олдингдаги тавоқ тортилса, яхши эмас. Энди учаворада тўрға чиққанда-я. Заркумушни ваҳима босгандан босарди.

Қош қорайганда муаллим дарчада кўринди. Заркумуш муаллим хонага кирганча тилини зўрға тийиб турди. Овқат қўймасдан олдин дардини тўкиб солгиси, тезроқ бу ёмон ишнинг олдини олиш лозимлигини билдиргиси келди.

– Мен ёмон иш қилиб қўйдим, – деди охири чи-
долмай.

– Тинчликми, – сўради муаллим, яккаю ягона гал-
стугини ечиб, қозикқа иларкан.

– Тинчлик эмас. Бугун биргаднинг супасида хотин-
лар билан гаплашиб ўтирувдик. Ойшани сўрашди. Мен
уни дўхтирлар эмас, ўқитувдик яхши бўлиб кетди, –
девдим.

– Хўп, нима бўпти. Дард берган шифосини ҳам бир
баҳонада беради-да.

– Йўқ, гап бошқа жойда. Биргаднинг шаҳарда ин-
тернатда ўқийдиган ўғли, "касални ўқитмаслик керак,
дўхтирларга кўрсатиш керак", – деди.

– Нима бўпти?

– Ёш бола, эртага шаҳарга бориб муаллимларига
шундай деса, оғзидан чиқиб кетса нима бўлади?

Энди икки қошиқ овқат ичган муаллимнинг томо-
ғига нимадир тикилди. Дастурхоннинг бир четини йи-
ғиштирган бўлди. Бу дастурхонни ол, дегани.

– Шу етмай турувди ўзи. Хотиннинг мияси кўп
бўлса товукникича бўлади, деганлари рост экан-да.
Нима қилардинг кўринган жойда дардингни дастурхон
қилиб. Сендан биров сўраганмиди?

– Сўрашганди-да?

– Сўраса айтаверасанми?

Директор ўзинию хотинини-да ишонтирмоқчи
бўлгандек, бепарвогина:

– Нима бўпти? Ёш бола-да. Айтса айтибди-да, —
деди. Лекин ўхшамади.

Сал ўтмай эса хаёли яна шу гап-сўз атрофида айла-
на бошлади. Мабодо биргаднинг ўғли шаҳарга бориб
мактабида шундай деса. Кейин суриштиришса. Ким-
дан суриштиришади. Аввало, участкавойдан. Участка-
вой ҳам муаллимни ёмонламайди. Нима дейиши мум-
кин? Директор бўлгандан кейин умуман ичишни таш-
лади, дейди. Аввал ҳам ётиб ичмасди-ю, тўй-пўйларда
ичарди. Директор бўлгач йиғиштирди, дейди. Бир мар-
та мачитнинг олдида кўрганини айтади. Бошқа нима

ҳам дерди. Ҳа, Американи қаерда эканлигини айтганини қистиради. Шахматни ҳар ким билан ўйнайвермайди. Шу масалада бир оз манманроқ, дейди. Бу гаплар яхши гапларга ўхшаб туюлмади. Яна отангиз ким ўтган, деб сўрашса-чи? Ваҳима уни энди буткул таслим эта бошлади.

— Ҳе, ичишни ташламай ўл. Иримига бўлса ҳам бир қўл, ярим қўл олиб турсанг ҳам бўларди-ку. Мачитнинг олдида сенга нима бор эди. Ҳа, энди ўтиб кетаётувдим, деб кимни ишонтирасан. Участкавойни ўзи сизни кўрдим деб турса. Москвани қаердалигини билмаган ҳам мелиса бўладими? Американи куни сенга қолувдими? Яқинда партияга ўтказишмоқчи бўлишганди. Тайёрланиб юринг, ишингизни кузатамиз дейишганди-я. Энди ҳаммаси расво бўлди. Уй ўйиб кетди. Яқинда бесаранжом туш кўрган эди-я. Мана нимага экан. Кўнглидан ўтувди-я. Хотинига чўзма-чалпак қилиб юбор, демоқчи бўлганди-я. Бозор куни тирноқ олиш беҳосият деганларича бор экан. Бир келса кела-вераркан-да.

Жонига хотини оро кирди.

— Туринг, биргадникига борамиз. Битта ҳалигидан олиб қўйганман. Келинига ҳам бир кийимлигим бор. Ўтган йили келин тушурганда қуруқ қўл билан кўришгандим. Келин кўрдига борамиз. Ота-онаси ўғлига кечаси тайинлашмаса, эртага шаҳарга ўқишга кетса, кейин кеч бўлади.

Қишлоқ итларнинг овози ўчиб, мол-ҳолга кечги хашақлар солингандан кейин директор яғири чиққан костюмини кийди. Галстугини бўйнига, яқиндагина райкомдан берилган "Агитатор" деган значогини чап кўкрагига тақди. Хотини билан бирга биргаднинг ровидан ҳатлашди. Қўлтиғида шахмат. Хотинида тугунча.

Муаллимнинг дабдурустдан шахмат кўтариб, ярим кечаси кириб келгани, ҳе йўқ, бе йўқ ароқ оғзини очиб ичишни сўрагани, кутиб ҳам ўтирмай оғиз-бурун қилиб тўлдириб, бир пиёласини кўтарганини кўриб, биргаднинг хаёли қочди.

"Боласини ташлаб кетишгандан кейин, юраги сиқилиб чиққан шекилли", хаёлидан ўтказди биргад. Болани дарди ота-онанинг елкасида-да. Эсига тушиб Ойшани соғлиғини суриштирган бўлди.

— Қизингиз яхши бўлиб кетдими? Шифосини берсин.

Муаллим бир нима чакқандек, учиб тушди.

— Раҳмат. Раҳмат. Дўхтирларга раҳмат. Қизимизни соғайтириб беришди. Дўхтирларга раҳмат, ҳозир кўрмагандек бўлиб қолди.

Бригадир уларнинг бемаҳалда келганини ўйлаб, ўйига етолмасди. Муаллимнинг қўли юпқалик қилган. Дори-дармонга пул сўрашса керак. Қўлдан келганини бераман-да. Катта пулга кучим етмайди.

Эшиқдан хотини кўринди. Эрини имлади. Бригадир хайрон бўлиб айвонга чиқди.

Хотини тушунтирди. Ўғлини супада гапирган гапларидан улар хижолатда эканликларини, эртага шаҳарга бориб муаллимларига бўлган воқеани айтиб қўйса нима бўларкан, деб ўйлашаётганларини, ўғилларига шу масалада шаҳарда гап чиқармасликни бир оғиз тайинлашларини сўраб келганликларини тушунтирди. Яқинда директорни партиёга олишларини ҳам эсдан чиқармади.

Бригадирни ёқимсиз совуқ тер босди. Ўғли билан гаплашиб қўйишини айтиб, уларнинг кўнглини тинчитди.

Меҳмонлар ўрниларидан туришди. Биргад уларни кузата туриб, буёғидан хотиржам бўлишларини айтиб, қизлари тузалиб кетишини тилади.

Директор бригадир билан хайрлашаётганда ҳаётида биринчи бор эркак кишининг лабига лабини қўйди. Худди райкомлар колхоз раислари билан ўпишишгандек. Шунда бригадирни ўпаётганда ўтакаси ёрилди. Кўзига бригадир билан эмас, Охун билан ўпишаётгандек кўринди. Ўпичдан лабини олганда оғзини жаппа учуқ босганини ҳис этди. Қўл тегизиб кўрганди, иқроп бўлди. Остки, устки лаби, оғзини тўлиқ катта-катта қурбақа учуқ босганди.